

**T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI**

**AHMET YESEVİ'NİN HİKMETLERİNDE TASAVVUF
MERTEBELERİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Adiya OKASSOVA

KOCAELİ 2019

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

AHMET YESEVİ'NİN HİKMETLERİNDE TASAVVUF
MERTEBELERİ

Adiya OKASSOVA

Doç. Dr. Mehmet ÖZDEMİR

KOCAELİ 2019

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

AHMET YESEVİ'NİN HİKMETLERİNDE TASAVVUF
MERTEBELERİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Tezi Hazırlayan: Adiya OKASSOVA

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No: 02.10.2019/25

Jüri Başkanı: Prof. Dr. Gencay ZAVOTCU

(...)

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Mehmet ÖZDEMİR

(...)

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Ü. Abdulmuttalip İPEK

(...)

KOCAELİ 2019

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	IV
ÖZET.....	VI
ABSTRACT.....	VII
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. AHMET YESEVİ

1.1. HAYATI	3
1.1.1. Ailesi ve Çocukluğu	3
1.2. SİLSİLESİ.....	4
1.3. EĞİTİMİ ve HOCALARI	5
1.4. VEFATI ve TÜRBESİ	7
1.5. ESERLERİ	8
1.5.1. Divan-ı Hikmet.....	8
1.5.2. Fakr-name.....	9
1.5.3. Risale der Adab-ı Tarikat	10
1.5.4. Risale der Makamat-ı Erba'in	10
1.6. TARİKATI.....	11
1.6.1. Yeseviyye	11
1.6.2. Zikr-i Erre.....	13
1.6.3. Müritleri	13
1.6.3.1. Mansur Ata	14
1.6.3.2. Said Ata	14
1.6.3.3. Sufi Muhammed Danişmeni	14
1.6.3.4. Süleyman Hakîm Ata.....	15

İKİNCİ BÖLÜM

2. AHMET YESEVİ'NİN HİKMETLERİNDE TASAVVUF MERTEBELERİ

2.1. TASAVVUFİ GÖRÜŞLERİ	16
2.1.1. Şeyh ve Mürit.....	18
2.2. SÜLÜKUN MERTEBELERİ	20
2.2.1. Sülûkun Başlangıç Mertebeleri	20
2.2.1.1. Yakaza	20
2.2.1.2. Tövbe	22
2.2.1.3. Tefekkür.....	24
2.2.1.4. Riyâzet	25
2.2.1.5. Semâ	26
2.2.2. Salikin Giriş Mertebeleri	29
2.2.2.1. Hüzün.....	29
2.2.2.2. Havf	31
2.2.2.3. Zühd	33
2.2.2.4. Recâ	35

2.2.3. Muamelâta Dair Mertebeler	38
2.2.3.1. Hürmet	38
2.2.3.2. İhlas.....	40
2.2.3.3. Tevekkül	41
2.2.4. Sâlikin Ahlâka Dair Mertebeleri	42
2.2.4.1. Sabır	42
2.2.4.2. Rıza.....	44
2.2.4.3. Şükür.....	46
2.2.4.4. Hayâ.....	48
2.2.4.5. Sıdk.....	50
2.2.4.6. Tevazu.....	51
2.2.5. Usûl Mertebeleri.....	53
2.2.5.1. İrade	53
2.2.5.2. Zikir	54
2.2.5.3. Fakr	56
2.2.6. Aşılması Gereken Mertebeler.....	58
2.2.6.1. İhsan.....	58
2.2.6.2. İlim.....	60
2.2.6.3. Hikmet	61
2.2.6.4. Himmet	63
SONUÇ.....	66
KAYNAKÇA	68

ÖZET

Hoca Ahmet Yesevi XII. yy'da Orta Asya'da yaşayan sufi şairdir. Türk dünyasının en büyük isimlerinden biridir. Türk halkları arasında Yesevi, tasavvufun ana temsilcilerinden biri olarak kabul edilir. Göçebe Türklere İslam'ı anlatmak için anadili Türkçeyi kullanıp hikmetler söyledi. Bu hikmetlerden oluşan *Divan-ı Hikmet* adlı eseri günümüzde değerini yitirmedi. Orta Asya'nın çeşitli uluslarının kültürüne giren hikmetler ve tarikatı miras bıraktı. Öğretileri ve tarikatı Türk toplumunun dini oluşumunda büyük bir rol oynadı. Yetiştirdiği müritleri "Yeseviyye" tarikatının büyük coğrafyaya yayılmasına sebep oldu.

Bu çalışmada Hoca Ahmet Yesevi'nin *Divan-ı Hikmet* adlı eserinden tasavvufi mertebeler incelenip tespit edilmeye çalışılmıştır. Tez iki bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde Ahmet Yesevi'nin hayatı ve eserleri, tarikatı ve yolunu takip eden halifeleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir. İkinci bölümünde Ahmet Yesevi'nin tasavvufi görüşleri ele alınıp hikmetlerinden Allah'a ulaşmak yolunda sâlikin geçmesi gereken mertebeleri incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Ahmet Yesevi, Divan-ı Hikmet, tasavvuf, mertebe.

ABSTRACT

Hodja Ahmet Yassawi is a Sufi poet who was born in XII century in Central Asia. His name is one of the biggest names in the Turkic world. Yesevi is regarded as one of the main representatives of Sufism among the Turkic peoples. He used his mother tongue Turkish to tell Islam to the nomadic Turks and said hikmets. His book, *Divan-ı Hikmet*, which consists of these hikmets, has not lost its value today. The hikmet and order are legacy which entered into the culture of various nations of Central Asia. His teachings and order played a major role in the religious formation of Turkic society. His followers he trained led to the spread of the order “Yeseviyye” to a large geography.

In this study, we tried to examine and determine the Sufi orders in his book *Divan-ı Hikmet*. The thesis consists of two chapters. In the first part of the study, it is given brief information about the life and works of Ahmet Yassawi and the khalifs who follow the order and his way. In the second part, it is tried to examine the religious views of Ahmet Yassawi and the orders which every sufi have to pass in order to reach the love of Allah.

Key words: Ahmet Yassawi, *Divan-ı Hikmet*, Sufism, order.

KISALTMALAR

- age.: Adı geçen eser
- agm.: Adı geçen makale
- b.: bin, ibn
- bk.: Bakınız
- C.: Cilt
- ev.: Çeviren
- DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
- ed.: Editör
- ö.: Ölüm tarihi
- r.a.: Radıyallahu anh
- r.anha: Radıyallahu anha
- S.: Sayı
- s.: Sayfa
- sav: Sallallahu aleyhi ve sellem
- t.y.: Basım tarihi yok
- TDV: Türkiye Diyanet Vakfı
- vb.: Ve benzeri, ve benzerleri
- vd.: Ve diğeri
- yy.: Yüzyıl

GİRİŞ

Hoca Ahmet Yesevi Türk dünyasının en büyük isimlerinden biridir. Orta Asya'nın çeşitli uluslarının kültürüne giren hikmetler ve tarikatı miras bıraktı. Türk halkları arasında Yesevi, tasavvufun ana temsilcilerinden biri olarak kabul edilir. Öğretileri ve tarikatı Türk toplumunun dini oluşumunda büyük bir rol oynadı. Göçebe Türklere İslam'ı anlatmak için anadili Türkçeyi kullanıp hikmetler söyledi. Yetiştirdiği müritleri "Yeseviyye" tarikatının büyük coğrafyaya yayılmasına sebep oldu.

Ahmet Yesevi'nin hayatı hakkında kaynaklar menkıbevi şekildedir. Kerametleri bütün Türk topluluklarına yayılmıştır. Hikmetleri halk içinde ezberlenip bu zamana kadar ulaşmıştır. Ahmet Yesevi'nin söylediği hikmetlerinden oluşan eseri Divan-ı Hikmet'tir.

Yeseviyye, Türklerin yaşadığı bölgelerde İslam'ı, Tasavvufu Türkçe anlatan ilk büyük öğretiydi. Bu öğretilerde Kur'an ve hadis, şeriat'ın tüm hükümleri tam olarak uygulanmaktadır. Yesevi yolunun temel felsefesi, sufi'nin manevi mükemmellik seviyesine ve Tanrı'nın ilahi nuruna ulaşması, Allah'a tamamen teslim olmasıdır.

Allah yolunda ilerlemek, birçok makam ve hallerin geçişi tecrübesiyle gerçekleştirilir. Makamlar, sâlik'in ruhsal durumlarını belirtmeye hizmet eder ve ilahi ilmin, marifetin elde edilmesinin çeşitli aşamalarını belirtir. el-Kuşeyri, el-Mekki, Kelabazi, el-Ensari gibi büyük mutasavvıfların çalışmalarında tasavvuf yolunda mertebelerin çeşitli listeleri görülmektedir. Tasavvuf çalışmalarında mertebeler farklılık gösterir ve yazarının kişisel deneyimini yansıtır.

Bu çalışmada, Ahmet Yesevi hikmetlerinde ve Yeseviyye öğretilerinde tasavvufi mertebeler incelenmeye çalışılmıştır. Ahmet Yesevi hikmetlerinde tövbe, zühd, tefekkür, zikir, havf, ihlas, fakr vb. mertebeler görülmektedir. Bununla birlikte, Fakr-name adlı eserinde sâlik'in makamlarından bahsedilmektedir.

Çalışmanın konusu, Ahmet Yesevi'nin hikmetlerinde tasavvufi mertebeler.

Bizim kaynak olarak seçtiğimiz eser Dr. Hayati Bice'nin tarafından Türkiye Türkçesine aktarılan Ahmet Yesevi Üniversitesi'nin "UNESCO 2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı" anısına hazırlanmış olduğu kitabıdır. Eser 251 hikmetten ve "münacat" kısmından oluşmaktadır. Kitap Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak

Üniversitesi tarafından 2016 yılı Tasarım & Baskı Merkez Repro Basım Yayın şirketinde basılmıştır.

Çalışma iki bölümden, sonuç ve kaynakçadan oluşmaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde Ahmet Yesevi'nin hayatı ve eserleri, tarikati ve onun esasları değerlendirilmiştir. Bununla birlikte Ahmet Yesevi'nin yolunu takip eden müritleri hakkında bilgiler kısaca verilmiştir.

İkinci bölümünde tasavvufi görüşleri hakkında bilgi verilip hikmetlerinden sâlikin seyr ü süluk sırasında geçmesi gereken mertebeleri incelenmeye çalışıldı. Çalışmada incelediğimiz hikmetlerin bazılarını örnek gösterdik. Diğerlerine ise dipnot kısmında yer verildi. Hikmetin bulunduğu sayfayı eğik çizgiden önce, hikmet numarasını da eğik çizgiden sonra yazarak belirttik. Ahmet Yesevi'nin tasavvufi görüşleri Divan-ı Hikmet, Fakr-name ve müritlerinin hakkında ve tarikati konusunda yazılan eserlerinden hareketle tahlil edilmeye çalışıldı. İncelediğimiz mertebeler, Hâce Abdullah el-Ensari el-Herevi'nin *Menazilü's-sâirîn* adlı eserindeki “Başlangıç Mertebeleri”, “Giriş Mertebeleri”, “Muamelâta Dair Mertebeler”, “Âhlâka Dair Mertebeler”, “Usûl Mertebeleri” ve “Aşılması Gereken Mertebeler” bölümlerinden alındı. Herevi tasavvuf ıstılahlarının oluşması konusunda büyük katkıda bulunan müelliftir.

Çalışma “sonuç” ve “kaynakça” bölümleriyle tamamlanmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. AHMET YESEVİ

1.1. HAYATI

1.1.1. Ailesi ve Çocukluğu

Pir-i Türkistan, Ahmet Yesevi Kazakistan'ın şehri Şımkent'in yedi kilometre yakınındaki Sayram (İfıcab/İspicab)¹ kasabasında doğmuştur. Mevcut kaynaklara göre eski Sayram şehri İslam kültürünün önemli bir merkeziydi². Çocuk yaşında Türkistan'a (Yesi) taşındı. Burada hayatının büyük bir kısmını geçirdi. Kendisi de Divan-ı Hikmet'te yurdunun Türkistan olduğunu belirtmiştir. Ahmet Yesevi'nin doğum tarihiyle ilgili kesin bilgi bulunmamaktadır. Bazı araştırmacılara göre Ahmet Yesevi 1093 yılında dünyaya geldi³. Son dönemlerde bulunan "Nasab-name" nüshalarında Hoca Ahmet Yesevi'nin 1040/1041 yılında doğduğu ve 120-125 yıl yaşadığı yazılıdır⁴. Araştırmacılar bundan farklı tarihler de göstermektedir. Mutasavvıfın doğumuyla ilgili mevcut bilgilere dayanarak onun XI. yüzyılın ortasında dünyaya geldiği söylenebilir.

Hazret-i Sultan, Pir-i Türkistan Hoca Ahmet Yesevi'nin tam ismi "Ahmet bin İbrahim bin İlyas Yesevi" şeklinde kaydedilmiştir⁵. Babası Şeyh İbrahim kendi zamanının tanınmış mutasavvıf şahsiyetlerindedir. Soyunun Hz. Ali'ye dayandığı kabul edilir. Annesi, İbrahim Şeyh'in halifelerinden Şeyh Musa'nın kızı Ayşe Hatundur⁶. Annesi bugünlerde kazaklar arasında hala Karaşaş (Kara saç) Ana olarak bilinmektedir. Ahmet Yesevi, çocuk yaşında annesini, ardından da babasını

¹Sayram kasabası bazı kaynaklarda Aksu, Aktürbet, Akşehir olarak geçmektedir (Kenjetay, 1999: s. 111-112).

² Ahmet Yıldırım, Hoca Ahmed Yesevi'nin Hadis Kültürü, Ankara, TDV Yayınları, 2012, s.25.

³ Hayati Bice, Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi, Ankara, Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi inceleme-araştırma dizisi; Yayın No.:33, 2016, s.55.

⁴ Zikirya Jandarbek Zamanhanulı, Hoca Ahmed Yesevi'nin Türk Tarihindeki Yeri, Ankara, Astana Yayınları, 2018, s.114.

⁵ Hazret Sultan Yesevi'nin şeceresi Hz. Ali (r.a.)'e ulaşmaktadır (Bice, 2016: s. 56).

⁶ Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, İstanbul, Alfa Yayınları, 2014, s.120.

kaybetmiştir. Yedi yaşında yetim kalan Ahmet Yesevi ablasının bakımı ve koruması altına alınmıştır. Ablası Gevher Şehnaz ile birlikte Türkistan (Yesi) şehrine göç etmiştir⁷. Anne ve babasının türbeleri Sayram kasabasıdır. Türbeler Ahmet Yesevi tarafından yaptırılmıştır. Hoca Ahmet Yesevi'nin manevi hayatı Türkistan'da (Yesi) başlar. Küçüklüğünden beri hemen hemen bütün vaktini ibadet ve taatle geçirir. Zamanın tanınmış şeyhlerinden ders alır. Ahmet Yesevi hayatının sonuna kadar öğrenci yetiştirip ilimle uğraşır⁸.

1.2. SİLSİLESİ

Hoca Ahmet Yesevi'nin soyu farklı nüshaları bulunan Nasab-name'de Hz. Ali'ye dayandırılmaktadır. Kazakistan'da A. Muminov ve Z. Jandarbek tarafından kaleme alınan bir Nasab-name ve M. Jarmuhammedulı tarafından sunulan Nasab-name nüshaları bu konuda birbirini desteklemektedir. Hazret-i Sultan Hoca Ahmet Yesevi şeceresi:

Hz.Ali → Muhammed Hanefi → Abdulfettah → Abdulcebbar → Abdulkahhar → Abdurrahman → Hoca İshak Bab → Şeyh Harun → Şeyh Mümin → Şeyh Musa → Şeyh İsmail → Şeyh Hasan → Şeyh Hüseyin → Şeyh Osman → Şeyh Ömer → Şeyh Muhammed → Şeyh İftihar → Şeyh Mahmud → Şeyh İlyas → Şeyh İbrahim → Hoca Ahmet Yesevi⁹.

Hoca Ahmet Yesevi Yusuf Hamedani'nin üçüncü halifesi ve Yeseviyye tarikatının kurucusudur. Bu sebeple Pir-i Türkistan, Hâce-i Türkistan unvanlarıyla anılmaktadır. Hazini, Ahmet Yesevi'nin tasavvufi silsilesini Hz. Ebu Bekir es-Sıddık'tan başladığını belirtir¹⁰. Tasavvufta silsile tasavvuf okullarındaki maneviyat öğretmenleri zincirini ifade etmektedir. Bu zincirin geriye doğru son halkası Hz. Muhammed (sav)'dır¹¹. Burada Yesevi'nin silsilesi şu şekildedir:

Hz. Muhammed → Ebu Bekir es-Sıddık → Selman el-Farisi → Ebu'l-Kasım-ı Nebire → İmam Cafer Sâdık → Beyazid-i Bistami → Ebu'l-Hasan Harakani Şeyh

⁷ Yıldırım, age., s. 32-33.

⁸ Yıldırım, age., s.32-33.

⁹ Bice, age., s.56.

¹⁰ Bice, age., s.61.

¹¹ Ethem Cebecioğlu, Tasavvuf Terimleri ve Değişimleri Sözlüğü, İstanbul, Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009, s.240.

→ Ebu'l-Kasım Gürgani Şeyh → Ebu'l-Ali Farmedi Şeyh → Yusuf Hamedani → Hoca Ahmet Yesevi¹².

1.3. EĞİTİMİ ve HOCALARI

Hoca Ahmet Yesevi ilk eğitimini babası Şeyh İbrahim'den almıştır. Bununla birlikte bazı kaynaklar onun Sayram'ın ünlü âlimi Bahaeddin/Şihabüddin İsficabi'den ilim aldığını göstermektedir¹³. Babasının vefatından sonra Yesi'ye göç edip orada Arslan Baba'nın huzurunda manevi eğitimine başlamıştır. Arslan Baba hakkında Yesevi kendi hikmetlerinde söz etmektedir. Yesevi'nin mürşidi ve manevi babası olan Arslan Baba'nın bu görevi Hz. Peygamber (sav)'in manevi işaretiyle üstlendiği ifade edilmiştir¹⁴. Hoca Ahmet Yesevi ile ilgili kaynakların hepsinde Arslan Baba'nın Hz. Muhammed (sav)'in sahabesi olduğu gösterilmiştir. Arslan Baba Hoca Ahmet Yesevi'nin hocalarının içinde kesin ismi belli olan şahsiyettir. Fakat doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. XI. yüzyılın sonunda vefat ettiği tahmin edilmektedir. Türbesi Otrar yakınlarında bulunmaktadır¹⁵. Bazı rivayetlere göre Arslan Baba'nın Ahmet Yesevi'nin akrabası olduğu iddia edilir. Fakat araştırmacılar bu iki şahsiyet arasında hiçbir akrabalık ilişkisi olmadığını ileri sürer. İlmî, tarihî eserlerin hepsinde Arslan Baba dönemin bilgili bir âlimi olarak kaydedilmektedir¹⁶. Arslan Baba'nın hizmetinde bulunan Yesevi'nin hocasından bilgi edinip neticede onun nazarına mazhar olduğu konusunda tüm kaynaklar ve araştırmacılar müttefiktir¹⁷. Hoca Ahmet Yesevi zikr-i erre olarak adlandırılan bin bir zikri hocası Arslan Baba'dan öğrenip, yüksek makamlara erişir. Mevcut kaynaklara

¹² Bice, age., s.61.

¹³ A. Muminov "Yesevi'nin Menbaları, Mensei" adlı makalesinde şöyle der: O (Ahmet Yesevi), ilk tahsilini Bahaeddin İsficabi'den alır. Ondan sonra Otrar'a gider (Kenjetay, 1999: s.113).

¹⁴ Meşhur bir rivayete göre sahabeler bir gaza sırasında Hz. Peygamberi (sav)'in huzurunda olup acıkırlar. Bu arada Hz. Peygamber (sav)'in duası üzerine Cebrail cennetten bit tabak hurma getirir. Hurmalardan biri yere düşünce Cebrail o hurmanın Ahmet Yesevi'nin kısmeti olduğunu söyler. Hz. Peygamber (sav), ashabına, içlerinden birinin bu vazifeyi üzerine almasını teklif eder. Bu görevi Arslan Baba talip olur ve Hz. Peygamber (sav) hurmayı onun ağzına koyar. Arslan Baba ise yüzyıllar sonra Ahmet Yesevi'yi bulup emaneti ona teslim eder (Köprülü, 2014: s. 78-79).

¹⁵ Baba Arslan'ın Otrar yakınlarında bulunan türbesi Emir Timur tarafından inşa edilmiştir (Bice, 2016: s. 70).

¹⁶ Nadirhan Hasan, "Arslan Baba ve Ahmed Yesevi", Tasavvuf Ilmi ve Akademik Araştırmalar Dergisi, S. 24, (Temmuz-Aralık 2009), s.1-2.

¹⁷ Hasan, agm., s.2.

göre Arslan Baba Ahmet Yesevi'yi ilmini geliştirmesi için Yusuf Hamedani'ye gitmesi gerektiğini tavsiye etmiřtir¹⁸.

Arslan Babanın vefatından sonra Ahmet Yesevi Buhara'ya gidip orada bulunan dönemin önde gelen âlimi şeyh Yusuf Hamedani'nin terbiyesi altına girer. Bazı kaynaklar Yesevi'nin Yusuf Hamedani'ye 27 yaşında intisap ettiğini göstermektedir¹⁹. Yusuf Hamedani Ahmet Yesevi'nin manevi yetişmesinde önemli rol alan şahsiyettir.

Yusuf Hamedani, Hamedan bölgesinin Buzencird kasabasında, 1049 yılında dünyaya gelmiştir. Genç yaşında Bağdat'a gelip Ebu İşhak şirazi'nin öğrencisi olur. Bağdat'taki eğitiminden sonra Semerkand ve Isfahan'a gidip zamanın en iyi âlimlerinden hadis öğrenir. Bundan sonra şeyh Ebu Ali Farmedi'ye mürit olup tasavvuf yoluna girer. Yusuf Hamedani tasavvuf yoluna girip kemal makamına ulaştıktan sonra Irak, Horasan, Maveraünnehir bölgelerinde Bağdat, Semerkand şehirlerinde halkı dini açıdan aydınlatmış. Çoğunlukla Buhara'da kalmıştır. Hanefi mezhebine mensup olan Hamedani Merv'de dergâh kurmuştur. Yusuf Hamedani, 1140 yılında Merv'e dönerken Bamyân kasabasında vefat etmiştir. Türbesi bugünkü Türkmenistan sınırları içindeki Merv şehrinde bulunmaktadır²⁰.

Sülûk adabını, zahir ve batın ilimlerini mürşidi Yusuf Hamedani'den öğrenen Ahmet Yesevi onun üçüncü halifesi olur. İki halife Abdullah Beraki (ö.: 1161) ve Hasan Endaki (ö.: 1157)'nin vefatından sonra üçüncü halife olarak dergâhın sorumluluğunu üstlenip belli bir zaman Buhara'da hizmet eder. Ahmet Yesevi, Buhara'daki görevini dördüncü halife Hoca Abdulhalik Gucdvani'ye bırakıp Yesi'ye döner. Ahmet Yesevi vefatına kadar Türkistan'da kalıp halkı irşad etmiştir. Bazı araştırmacılar Yusuf Hamedani ile Ahmet Yesevi'nin hiçbir zaman karşılaşmadığını ileri sürer²¹. Bununla birlikte Nasab-name nüshalarında Hoca Ahmet Yesevi'nin hocaları Hızır ile İlyas Peygamberler ve şihabüddin şühreverdi olduğu yazılmıřtır²². İmam Hüsameddin Hüseyin bin Ali Sığnaki (ö.: 1311)

¹⁸ Jandarbek, age., s.130.

¹⁹ Dosay Kenjetay, "Hoca Ahmet Yesevi: Yaşadığı Devir, şahsiyeti, Tarikatı ve Tesiri", Tasavvuf İlimi ve Akademik Araştırmalar Dergisi, S. 2, (Temmuz-Aralık 1999), s.113.

²⁰ Bice, age., s.74-76.

²¹ Kenjetay, agm., s.115.

²² Jandarbek, age., s.120.

Menakıb-ı Ahmed-i Yesevi adlı eserinde Şihabüddin Sühreverdi'nin Yesevi'nin şeyhi olduğunu zikreder²³.

Hoca Ahmet Yesevi'nin yetişmesi Seyh İbrahim, Arslan Baba ve Yusuf Hemedani isimleriyle sınırlı değildir. Hikmetlerinde İbrahim Ethem (ö.: 161/777), Şakik-i Belhi (ö.: 194/809), Ma'rûf-i Kerhi (ö.: 200/816), Bayezid-i Bistami (ö.: 261/875), Cüneyd-i Bağdadi (ö.: 297/909), Hallac-ı Mansur (ö.: 309/921) ve Şibli (ö.: 334/945) gibi büyük mutasavvıfların isimlerine rastlanmaktadır²⁴. Buradan Hoca Ahmet Yesevi'nin büyük bilgi sahibi olduğu görülmektedir.

1.4. VEFATI ve TÜRBEŞİ

Ahmet Yesevi'nin vefat tarihi kesin olmamakla beraber 1166-1167 yılı olduğu kabul edilir. Bununla birlikte doğum tarihi de kesin bilinmediği için kaç yıl yaşadığı konusunda farklı görüşlere rastlanmaktadır. Nasab-name'nin Taşkent'te yayınlanan nüshasında Ahmet Yesevi'nin 125 yıl yaşayıp, 1166-1167 yılında vefat ettiği yazılıdır²⁵. Fuad Köprülü ise, onun 120 yaşından sonra vefat ettiğini ileri sürer²⁶. Bazı araştırmacılar, Yesevi'nin 63 yaşında öldüğünü göstermektedir. Fakat bu görüşün yanlış olduğu belirlenmiştir. Hüsameddin Sığnaki *Menakıb-ı Ahmed-i Yesevi* adlı eserinde Hoca Ahmet Yesevi'nin 130 ya da 126 sene yaşadığını kaydetmektedir²⁷.

Ahmet Yesevi Yesi (Türkistan) şehrinde dergâhının bahçesinde defnedilmiştir. Türbesi vefatından yüzyıllar sonra Emir Timur tarafından Orta Asya'nın en görkemli külliyesi haline getirilmiştir. Meşhur bir rivayete göre Ahmet Yesevi, Emir Timur (ö.: 1405)'un rüyasına girer ve ona zafer müjdesinde bulunur. Buhara'da zafere ulaştıktan sonra Hoca Ahmet Yesevi'nin kabrini ziyaret etmek için Yesi'ye gelir. Ziyareten sonra kabri üstüne bir türbe yapılmasını emreder. Külliye'nin inşası Türkisatan'ın ünlü mimarı Hüseyin Şirazi tarafından yapıldı. Dönemin karakterini

²³ Hüsameddin Hüseyin bin Ali Sığnaki (ö.: 1311) "Menakıb-ı Ahmed-i Yesevi" adlı eserinde şöyle der: "Halife Ahmed buyurdular ki: 170 pîre hizmet ettim. Son pîrim Hz. Şeyhülislam Şeyh Şihabüddin Sühreverdi idi ve hâlim onun sayesinde kemale erdi. Onlar Avârif adlı eserin müellifidirler" (Yıldırım, 2012: s. 52).

²⁴ Kadir Özköse, "Ahmed Yesevî ve Dîvân-ı Hikmet", Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırmalar Dergisi, S. 16, (Ocak-Haziran 2006), s.297.

²⁵ Jandarbek, age., s.114.

²⁶ Köprülü, age., s.134.

²⁷ Yıldırım, age., s.35.

yansıtan ve mimari şâheserlerinden olan külliye iki sene içinde tamamlanmıştır. Türbe, cami ve dergâh ile bir külliye halini alır²⁸. Zamanla harap olan türbe, bir rivayete göre Özbek Hanı Abdullah Han, bir diğer rivayete göre de Şeybani Han tarafından tamir ettirilmiştir²⁹. Bugünlerde türbe Kazakistan'ın en önemli ziyaret yerlerindedir.

1.5. ESERLERİ

1.5.1. Divan-ı Hikmet

Hikmet kelimesi tasavvuf ilminde ilâhi sırları ve gerçekleri öğrenmek anlamına gelmektedir. Amel ve bilgi bütünleşmesinden doğagelen ilim³⁰.

Türk tasavvuf geleneğinde tasavvuf şiiirlerine hikmet denir. Ahmet Yesevi, İslam dininin esaslarını, akidesini, şeriat hükümlerini, yeseviyye tarikatının adap ve erkânını halka anlatmak ve öğretmek amacıyla dörtlük şeklinde şiiirler söylemiştir. Bu tarz şiiirlere Anadolu Türkleri ilâhi ismini veriyorsa, Doğu Türkleri hikmet der³¹. Dolayısıyla Hoca Ahmet Yesevi'nin Türkleri dini açıdan aydınlatmak için söylediği şiiirlerine hikmet denir. Bu dörtlükler Hoca Ahmet Yesevi'nin vefatından sonra müritleri tarafından kaleme alınmıştır. Esere Divan-ı Hikmet adı verilmiştir. Hikmetlerde *defter-i sani* olarak geçen ifade hikmetlerin tümüne verilen isim olarak düşünülür³². Türkistan topraklarında Yesevi'nin hikmetlerini içeren Divan-ı Hikmet veya Defter-i sani eserine büyük önem verilir.

Hikmetlerde, Kul Hâce Ahmet, Hâce Ahmet, Miskin Ahmet, Yesevi gibi pek çok mahlaslar kullanılmıştır. Divan-ı Hikmet'te Ahmet Yesevi'ye ait olan hikmetlerin dışında, Ubeydi, Zelili, Seyfüddin, Nevayi, Meşreb, Meczub, Kul Şerifi, Kemal, Kasım, İkani, Hüveyda, Hacı Salih, Halis, Garibi, Fuzuli, Fakiri, Esad, Behbudi, Azim Hâce gibi Yesevi geleneğine bağlı şahsiyetlerin hikmetleri de bulunmaktadır. Eserin Doğu Türkçesi ile yazıldığı kabul edilir³³. Dosay Kenjetay,

²⁸ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Köprülü, age., s.141-147.

²⁹ Özköse, agm., s.299.

³⁰ Ethem Cebecioğlu, age., s.120

³¹ Köprülü, age., s.192.

³² Kenjetay, agm., s.118.

³³ Kemal Eraslan, DİA, İstanbul, 1994, C. 9, s.429-430.

Divan-ı Hikmet'in tamamen Yesevi'ye ait olduğunu ve türkçe yazıldığını vurgulamaktadır³⁴.

Divan-ı Hikmet'te hikmetlerin büyük bir kısmı 5-28 arasında değişen dörtlüklerden oluşmaktadır. Şiirlerin bir kısmında gazel tarzı kullanılmıştır. Hikmetler çoğunlukla iki duraklı yedili (4 + 3), üç duraklı on ikili (4 + 4 + 4) ve on dörtlü (7 + 7) hece vezinleri şeklinde yazılmıştır. Bazen hecenin on altılı (8 + 8) ölçüsü kullanılan hikmetlere rastlanır³⁵.

Divan-ı Hikmet Türk tasavvuf edebiyatının en eski örneklerinden biridir. Eserin farklı nüshalarına rastlanmaktadır. Fakat Ahmet Yesevi'nin bütün hikmetlerini içeren tam ve güvenilir bir nüshası hala bulunmamaktadır. Eldeki mevcut yazma nüshaların en eskisi XVI-XVII. yüzyıla aittir. Hikmetler değişik şahıslar tarafından derlenip yazıya geçirildiği için nüshaların hepsinde hikmet sayısı farklıdır³⁶. Bugüne kadar 251 hikmet tespit edilmiştir.

Divan-ı Hikmet, ilk kez 1878 yılında Tataristan'ın Kazan şehrinde, 1880'de Taskent'de, 1881'de İstanbul'da basılmıştır. Geçen iki yüz yıl içinde on yedi kez Taşkent'te, dokuz kez İstanbul'da, beş kez Kazan'da ve birer kere de Buhara ve Kagan'da matbu olarak yayınlanmıştır³⁷. Basma Nüshaları şu şekildedir:

1. Kazan, 1295 baskısı.
2. Taşkend, 1314 baskısı.
3. İstanbul, 1299 baskısı³⁸

Bugünlerde Türk dünyasında Divan-ı Hikmet'in binlerce baskısı yapılmaktadır.

1.5.2. Fakr-name

Ahmet Yesevi'ye isnad edilen diğer bir eser Fakr-name'dir. Fakr-namelerin esası olan *fakr yoksulluk*, *Allah'a muhtaç olma*³⁹ anlamına gelmektedir.

³⁴ Dosay Kenjetay şöyle der: Divan-ı Hikmet'in dilini "Hakaniyye, Argu, Karahan dili, Çağatay" dili olarak ispatlayanlara karşılık günümüzde bağımsızlığına kavuşan Orta Asya Türk devletlerinin alimlerinden bir kısmı hikmetlerin dilinin Türkmençe, bir kısmı tam Özbekçe, bir kısmı da Kazak dilinin özü şeklinde sonuçlara varmaktadır. Onun için dün olduğu gibi, dilimizi zaman ve mekan dilimlerine ayırmadan, Divan-ı Hikmet'in dili genel olarak Türkçe dersek bir şey kaybetmeyiz (Kenjetay, 1999: s. 120).

³⁵ Özköse, agm., s.305-306

³⁶ Yıldırım, age., s.68-69.

³⁷ Bice, age., s.344.

³⁸ Kemal Eraslan, DİA, İstanbul, 1994, C. 9, s.430.

³⁹ Abdürrezzak Kaşani, Tasavvuf Sözlüğü, İstanbul, İz Yayıncılık Yayınları, 2015, s.437-438.

Fakr-name, Divan-ı Hikmet'in ve bazı Kazan baskılarının başında veya sonunda yer almaktadır. Köprülü'nün tespitine göre Fakr-name müstakil bir risaleden daha çok Divan-ı Hikmet'in mensur bir mukaddimesi durumunda olmaktadır. Risale Ahmet Yesevi tarafından kaleme alınmadığı, Yesevi müritleri tarafından Divan-ı Hikmet'e sonradan dâhil edildiği düşünülmektedir⁴⁰. Köprülü, Fakr-name'nin Hazini'nin *Cevâhiru'l-ibrâr min emvâci'l-bihâr* adlı eserinden az fark ile çıkarıldığını söylemektedir⁴¹. Kemal Eraslan bu iki eseri karşılaştırarak ikisinin muhteva yönünden benzerlik gösterip tertip yönünden tamamen ayrıldığını tespit etmiştir. Eser tasavvuf adabı ve makamlarını, önemini anlatmaktadır⁴².

1.5.3. Risale der Adab-ı Tarikat

Hoca Ahmet Yesevi'ye Divan-ı Hikmet ve Fakr-name'den başka iki Farsça risale nispet edilmektedir. Onlardan birisi Risale der Adab-ı Tarikat'tır. Eser, Yesevi'nin diğer eserlerindeki konularla büyük benzerlik göstermektedir. Bu sebeple risalenin Yesevi'ye ait olması ihtimaldir.

Risalenin Taşkend'de 3 nüshası bulunmuş görünmektedir. Eser tasavvuf adabı ve makamları, mürşit ve mürit ilişkileri, Allah'ı tanıma gibi konuları içermektedir. Kazak Türkçesine S. Mollakanagatılı tarafından tercüme edilip yayınlanmıştır⁴³.

1.5.4. Risale der Makamat-ı Erba'in

Hoca Ahmet Yesevi'ye nispet edilen diğer bir risale Risale der Makamat-ı Erba'in'dir. Eser küçüktür ve farsça yazılmıştır. Risalede şariat, tarikat, marifet ve hakikat olarak her biri onar makam olmak üzere toplam kırk makam ve kaideyi içermektedir. Şimdilik bilinen tek nüshası Kütahya'nın Tavşanlı ilçesinde, Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi'ndedir (nr. 1056, vr. 112a-113a)⁴⁴.

⁴⁰ Köprülü, age., s.196.

⁴¹ Köprülü, age., s.195-196.

⁴² Kemal Eraslan, Necdet Tosun, Yesevi'nin Fakr-nâmesi ve İki Farsça Risalesi, Ankara, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi; Yayın No.: 39, s.12.

⁴³ Necdet Tosun, "Ahmed Yesevi'nin Yeni Bulunmuş İki Farsça Risalesi", I. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu, Ankara, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi; Yayın No.: 41, 2017, s.553-554.

⁴⁴ Tosun, agm., s.554.

1.6. TARİKATI

1.6.1. Yeseviyye

Tarikat kelimesi Arapça yol demektir. Allah'a ulaşmak için takip edilen usul, yol. Tarikatların kurucusu şeyhi oluyor. Bununla birlikte her tarikatın şeyhler zinciri olmaktadır. Bu zincirin geriye doğru son halkası Hz. Muhammed (sav)dır. Şeyh, müritlere aşka ulaşmak yolunda adeta rehberlik etmektedir. Mürit olan kadın veya erkeğin şeyhe uyması gerekmektedir. Tarikatlar, birbirinden yaptığı ibadetlere göre ayrılır ve kurucusu olan şeyhlerin isimleriyle zikredilir⁴⁵.

Ahmet Yesevi tarafından kurulan tarikata Yesevilik, Yeseviyye denir. Yeseviyye ilk Türk sufi tarikatı olarak bilinmektedir. Ahmet Yesevi'nin Sultan lakabına nisbetle Sultaniyye, cehri zikir yapmaları sebebiyle Cehriyye ve müritlerinin çoğunun Türk olması sebebiyle Silsile-i Meşayih-i Türk olarak da adlandırıldığı görülmektedir⁴⁶. Bu tarikat Türk toplulukları arasında büyük bir hızla yayıldı. Hoca Ahmet Yesevi, sade Türkçe ile hikmetler söyleyip halka İslam dinini öğretti. Onun fikirleri ve düşünceleri bütün Orta Asya sahasını kapsadı. Bu hususta Bartold, Yesevi hikmetlerinin Orta Asya Türkleri arasında geniş alanda yayıldığını, göçebeler üzerinde çok etkili olduğunu söyler⁴⁷. Hoca Ahmet Yesevi sufilik yolunun Türkçülük yönünü şekillendirip, temellendirdi⁴⁸. Ahmet Yesevi'nin ve düşüncelerinin göçebe Türk toplulukları arasında değerli ve etkili olmasının başlıca sebeplerinden biri şeriat hükümlerine uymasındır. Yesevi'ye göre imanın postu şeriat, esası tarikattır. Diğer bir sebebi de yukarıda belirttiğimiz gibi halkın konuştuğu dili kullanmasıdır. Pîr-i Türkistan, dönemin Arapça ve Farsçasının ilim ve edebiyat dili olduğunu bilmiştir. Fakat kendisi bu dillere hakim olmasına rağmen halkı irşad yolunda Türkçe kullanmayı özellikle tercih etmiştir Buradan Hoca Ahmet Yesevi'nin Türk dilinin gelişmesindeki rolünün büyük olduğu tespit edilmektedir⁴⁹.

Yeseviyye'den gelen tarikatlar olarak ve silsilesi açısından Ahmet Yesevi'ye doğrudan irtibatlı Nakşbendiyye, Bektaşiiyye ve Kübreviyye tarikatları kabul edilir.

⁴⁵ Cebecioğlu, age., s.260.

⁴⁶ Necdet Tosun, "Yeseviyye", Hoca Ahmed Yesevi Seçme Makaleler, Ankara, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi; Yayın No.: 40, 2017, s.151.

⁴⁷ Yıldırım, age., s.76-77.

⁴⁸ Jandarbek, age., s.124.

⁴⁹ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Köprülü, age., s.152-185.

Dosay Kenjetay, Nakşbendiyye, Bektaşiiyye tarikatlarının, Yesevi tarikatından doğmadığını, ancak onun fikirlerinden yararlanmış olduğunu ileri sürer⁵⁰.

Z. Jandarbek'e göre Hoca Ahmet Yesevi'nin oluşturduğu tarikatı Türk medeniyetinin gelişmesine imkan verdi. Türklerin örf adeti, geleneği tarikat yoluyla kullanılmaya başladı. Bununla birlikte Muminov Yesevi düşüncesi hakkında şöyle der: "Bağdat ve Horasandaki dini akımların Yeseviyye tarikatının şekillenmesine etkisi o kadar da fazla olmadığını fark ediyoruz. Yeseviye tarikatının felsefesi yüzlerce yıllık tarihe sahip Türkistan muvahhidlerinin felsefesi ile örf adetinin tabii devamıdır⁵¹" Buradan Ahmet Yesevi'nin tasavvufu her insanın anlayabileceği bir hale getirdiğini tespit ediyoruz.

Yeseviyye'de tasavvufi eğitim intisapla başladığı görünmektedir. Hoca İshak bin İsmail Ata'nın XIV. yüzyılda Çağatay Türkçesiyle yazdığı Hadikatü'l-ârifin adlı eserinde anlatıldığına göre, Yesevi tarikatında intisap merasimi şöyle yapıldı: Şeyh, mürit olmak niyetiyle gelen kişinin elini tutar, tövbe etmesini ve Allah'a yönelmesini tavsiye ederek şu tövbe duasını üç kez okurdu: "Estağfirullâhe'llezî lâ ilâhe illâ Hû el-Hayye'l-Kayyûm ve es'elühü't-tevbe". Sonra eline bir makas alır ve: "Ya eyyühe'llezîne âmenû tûbû ilallâhi tevbeten nasûhâ" (et-Tahrîm, 66/8) ayetini okuyup müridin saçından, önce sağ, sonra sol, sonra da orta taraftan iki üçer adet kıl keserdi. Bu saç kesme olayı, sembolik olarak müridin dünya ve dünyevi şeylerin sevgisini kalbinden atması ve maneviyata yönelmesi gerektiğini ifade ederdi. Bunun peşinden şeyh, müride nafilâ namaz kılmayı, sürekli zikretmeyi, şeyhinden izinsiz iş yapmamayı tavsiye ederdi⁵².

Yesevi tarikatına giren müridin uyması gereken kuralları şu şekildedir:

1. Şeyhine teslim olmalıdır. Şeyhinden başka hiç kimseyi üstün görmemelidir.
2. Zeki ve anlayış sahibi olması gerekir ki şeyhinin gizli ve kapalı söz ve işaretlerini anlamalıdır.
3. Şeyhin her sözü ve davranışlarına razı olmak, itaat etmek.
4. Şeyhe hizmetinde razı olması lazım.
5. Sözüne sadık kalmalıdır.
6. Sözünde, bağlılığında sabırlı ve sürekli olmalıdır.

⁵⁰ Kenjetay, age., s.124.

⁵¹ Jandarbek, age., s.120.

⁵² Hoca Ahmet Yesevi, Divan-ı Hikmet, Ankara, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi; Yayın No.: 29, 2017, s.34.

7. Batın(manevi) gözünün açılması için bütün mal ve mülkünü şeyhinin bir emriyle dağıtabilmelidir.
8. Şeyhin bütün sırlarını saklamalıdır.
9. Şeyhin bütün tavsiye, teklif, vaaz, öğütlerini hep göz önünde bulundurması lazım.
10. Allah'a ulaşmak için şeyhinin yolunda canını ve başını vermeğe hazır olması gerekir⁵³.

1.6.2. Zikr-i Erre

Bir şeyi anmak, hatırlamak manasına gelen zikir kelimesi tasavvufta Allah'ı anmak ve unutmamak⁵⁴ anlamına gelmektedir.

Zikredenler açısından zikir üç kısma ayrılır: Zâhir ehlinin zikri şeriatın edeplerine riayet etmek ve ibadetleri yerine getirmektir. Tasavvuf ehlinin zikri Allah'a vâsıl olma arzu ve talebidir. Âriflerin zikri, nefsinden ve onun tasavvurlarından fâni olup sırf nur olan âleme ererek sonsuza nazar etmektir⁵⁵

Yeseviyye tarikatında zikrin iki çeşidi kullanılır. Fakat sessiz zikirde dilin mutlaka gerektiği ifade edilir⁵⁶. Yeseviyye'de toplu, sesli zikre *zikr-i erre*, farsça ise *tezttere zikri* ismi verilir. Zikrin ilerleyen aşamalarında kelimeler kaybolup sadece boğazdan testere sesini andıran bir hırıltı çıktığı için bu şekilde isimlendirilmiştir⁵⁷.

Her tarikatta şeyh zikir için Allah'ın isimlerinden birini tercih etmiştir. Hoca Ahmet Yesevi'nin "Allah" ve "Hu" şeklinde iki ismi kullandığı zikredilir⁵⁸.

1.6.3. Müritleri

Ahmet Yesevi'nin düşünceleri ve tarikatı, Orta Asya içlerine büyük hızla yayıldı. Zamanla kendi dergâhında eğittiği müritlerini bundan daha geniş coğrafyaya

⁵³ Ahmet E. Rıdvanoğlu, Ahmed Yesevi Açıklamalı Divan-ı Hikmet, İstanbul, Erhan Yayınları, s.41-42.

⁵⁴ Reşat Öngören, DİA, İstanbul, 2013, C. 49, s.409.

⁵⁵ Reşat Öngören, DİA, İstanbul, 2013, C. 49, s.409-412.

⁵⁶ Jandarbek, age., s.129.

⁵⁷ Necdet Tosun, "Yesevilik'te Zikr-i Erre", Hoca Ahmed Yesevi Seçme Makaleler, Ankara, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi; Yayın No.: 40, 2017, s.119.

⁵⁸ Bice, age., s.308.

gönderdi. Onlar “Yeseviyye” halifeleri olarak tanınmakla beraber Ahmet Yesevi’nin düşüncelerinin bu zamana kadar ulaşması için büyük katkıda bulunmuşlardı. Halifelerinin çoğunun ismi kaydedilmeden unutulsa da bazıları hakkında rivayetler ve menkıbeleri bulunmaktadır. Bu bilgileri ancak 15. yüzyıldan itibaren Reşahât-ı Aynî’l-Hayat, Cevahiru’l-Ebrar gibi yazılı Nakşibendi kaynaklarından öğrenebiliyoruz⁵⁹.

Mansur Ata, Said Ata, Süleyman Hakîm Ata, Sufî Muhammed Dânişmend Ahmet Yesevi’nin ilk halifeleridir⁶⁰.

1.6.3.1. Mansur Ata

Hoca Ahmet Yesevi’nin ilk halifesi ve Yesevi geleneğinde menkıbede kendisine büyük bir yer ayrılan Mansur Ata’dır. Kaynaklarda Arslan Baba’nın oğlu olarak tanıtılmıştır. Mansur Ata’dan sonra yerine oğlu Abdulmelik Ata, sonra Tac Hoca ve ondan sonra oğlu Zengi Ata geçmiştir. Mansur Ata (ö. 1199) hakkında fazla bilgi yoktur. Torunu Zengi Ata’nın türbesi Taşkent yakınlarında bulunmaktadır⁶¹.

1.6.3.2. Said Ata

Ahmet Yesevi’nin ikinci halifesi olan Said Ata (ö. 1219) hakkında Harezmi’li olduğundan başka bilgilere rastlanmamaktadır⁶².

1.6.3.3. Sufî Muhammed Danişmendi

Muhammed Danişmendi Hoca Ahmet Yesevi’nin önde gelen halifelerindedir. Bazı kaynaklarda Hazret Sultan Yesevi’nin üçüncü halifesi olarak kaydedilmiştir⁶³. Hazini, *Cevahiru’l-ebrar* adlı eserinde Sufî Muhammed Danişmendi’yi, Ahmet Yesevi’nin ilk halifesi olarak göstermiştir⁶⁴.

⁵⁹ Ahmet Y. Ocak, Türk Sufiliğine Bakışlar, İstanbul, İletişim Yayınları, 1996, s.38.

⁶⁰ Bice, age., s.150.

⁶¹ Köprülü, age., s.152.

⁶² Bice, age., s.151.

⁶³ Reşahât’ta Sufî Muhammed Danişmendi hakkında şöyle denilir: “Hâce Ahmet Yesevi’nin dört halifesinden üçüncüsüdür. Yıllarca irşad makamında bulunmuş ve halkı Hakk’a davet etmişlerdi” (Tosun, 1997: s. 46).

⁶⁴ Tosun, 1997: s.47.

Rivayetlere göre, Muhammed Danişmendi şeyhi Ahmet Yesevi ile birlikte kırk defa halvete girdi. Ahmet Yesevi'nin icazetiyle Otrar'a gidip tekke kurmuş ve vefatından sonra orada kırk yıl irşadda bulunmuştur. Muhammed Danişmendi'nin halifesi Süksük Ata olarak bilinen Hâce Mustafa'dır⁶⁵. Hayati Bice, *Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi* adlı eserinde, Süksük Ata'dan sonra silsilenin İbrahim Ata ile sürdüğünü belirtir. Ondan sonra İbrahim Ata'nın oğlu İsmail Ata ve sonra oğlu ve halifesi Hoca İshak. Sufi Muhammed Danişmendi'ye isnad edilen *Mir'atü l-kulub* adlı eserde, Ahmet Yesevi ve geleneğinden bahsedilmiştir.⁶⁶

1.6.3.4. Süleyman Hakîm Ata

Asıl adı Süleyman Bakırgani olan Hakîm Ata, Hoca Ahmet Yesevi'nin dördüncü halifesidir ve Türkler arasında en tanınmış olanıdır⁶⁷. Doğum yeri Harezm'dir. 1186 yılında Akkurgan (Bakırgan)'da vefat etmiştir. Karahanlı Buğra Hanlar kızı Anber Ana ile evlenmiştir. Hakîm Ata'nın bu evlilikten Mahmud, Asgar ve Hubbi adında üç oğlu dünyaya gelir⁶⁸.

Hakîm Ata Türkistan'da tasavvuf eğitimi ile uğraşır. Ahmet Yesevi ölümünden sonra Yesevi müritlerinin büyük kısmını etrafına topladığı ve diğer Yesevi halifelerinden önce öldüğü rivayet edilir. Hakîm Ata'nın birçok halifesi olmuştur. Bunların en tanınmış Zengi Ata'dır.⁶⁹

Hakîm Ata'ya isnad edilen tasavvufi şiirlerden oluşan *Bakırgan Kitabı*, ahir zaman alâmetlerini ve kıyameti anlatan *Ahir Zaman Kitabı*, İmam-ı Azam hakkındaki *Kıssâ-ı Hazret-i İmâm-ı Azam* ve Hazreti Meryem'in ölümünü anlatan *Kıssa-i Hazret-i Meryem Bibi Kitabı*'dır. Bununla birlikte yazarı bilinmeyen *Hâkim Ata Risalesi* adlı eser bulunmaktadır⁷⁰.

⁶⁵ Bice, age., s.151.

⁶⁶ Bice, age., s.152.

⁶⁷ Bice, age., s.155.

⁶⁸ Mustafa Sever, *Bakırgan Kitabı*, Ankara, Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Uluslararası Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi; Yayın No.: 55, 2018, s.11-12.

⁶⁹ Bice, age., s.156.

⁷⁰ Bice, age., s.156.

İKİNCİ BÖLÜM

2. AHMET YESEVİ'NİN HİKMETLERİNDE TASAVVUF MERTEBELERİ

2.1. TASAVVUFİ GÖRÜŞLERİ

Hoca Ahmet Yesevi, Türkler arasında herkesin anlayacağı Türkçe hikmetler söyleyerek ilk Türk tasavvuf tarikatı olan yeseviyye geleneğini kurdu. Onun sayesinde tasavvuf anlaşılabilir bir gizemli dünya olmaktan çıkarılıp her insanın anlayabileceği yola, akıma dönüştü. Hikmetlerinden onun Kur'an-ı Kerim ve şeriat hükümlerine, Hz. Peygamber (sav) ve sünnetine bağlılığını görmekteyiz. Bu onun Türk sufiliğini en güzel şekilde oluşturmasına yardım etmiştir. Ahmet Yesevi'nin Divan-ı Hikmet ve Fakr-name adlı eserlerinden onun gerçek bir ruhani terbiyeci ve eğitici olduğu anlaşılır. Ona göre, nefis insanı doğru yoldan, Hak yolundan alıkoyar. Bu yüzden nefsi öldürmek için daima ibadet ve zikir halinde olmak gerekir. Bununla birlikte, Hazret-i Sultan Hoca Ahmet Yesevi şiirlerinde aşk ve tevhid, birlik konuları üzerinde sık sık durmuştur. Hikmetlerinde birliğin önemini, ona ulaşmanın huzur bulacağını vurgulamıştır.

Sufi Muhammed Danişmendi'nin eseri olan Mir'atul kulub risalesindeki tasnife göre Ahmet Yesevi tasavvufî yolunu şeriat, tarikat, hakikat kelimeleriyle açıklayıp bunu Hz. Peygamber (sav)'den rivayet edilen “*Şeriat söylediğim sözlerim, tarikat yaptığım fiillerim(işlerim), hakikat ise hâlimdir*”⁷¹ sözlerine dayandırmaktadır. Hoca Ahmet Yesevi'ye göre şeyhler şeriatta emredilene uyup yasaklanandan sakınıp başkalarına da bunu emrederse doğru yolda yürümüş olurlar. Eğer emir ve yasaklara uymazlarsa şeriat yolundan çıkacaklarını dile getirir⁷².

Hazret-i Sultan Hoca Ahmet Yesevi şeriat ve esasları, şeriat hükümlerine uyan müslümanlar hakkında şöyle der: “*Şeriat, uzuvlarla yani zahirle amel etmektir.*

⁷¹ Bice, age., s.278.

⁷² Tosun'un aktarımı şöyledir: “*Sultanü'l-Ârifîn Ahmed Yesevi der ki: Kendisine uyulan önder insanlar şeriat önderleri, tarikat önderleri ve hakikat önderleri olarak üç kısımdır. Şeriat önderleri âlimler ve sultanlardır. Eğer âlimler ve sultanlar şeriatta emredilene uyup yasaklanandan sakınıp başkalarına da (bu emir ve yasakları anlatıp) emrederlerse doğru yoldan şaşmazlar. Onlara uyanlar da şaşmazlar. Eğer bu şartlarla birlikte olmazlarsa, şeriat yolundan saparlar.*” (Tosun, 1997: s. 69).

Uzuvlarla (bi'l-erkân) kelimesinden maksad, farz, vacib, sünnet ve edeplerin tümü olur. Ama şeriatla yürürüm deyip iddiada bulunanlar, müslüman olarak adlandırıldılar. İddialara maneviyat gerekir. O maneviyat da şudur ki, Hakk Teâlâ'nın emri kullarına iki şekilde olur: Emredilen iyi işler (farz) ve yasaklanan kötü işler (haram)''⁷³.

Hoca Ahmet Yesevi'den Sufi Muhammed Danişmendi nakleder: İnsanın kalb-i selim olmadıkça tarikata girmesi ciz olmaz. Kalb-i selim olmak için insanın dört deryadan geçmesi gerekir:

1. Dünya deryası;
2. Halk deryası;
3. Şeytan deryası;
4. Nefs deryası⁷⁴.

Hoca Ahmet Yesevi için hakikat gönülle amel etmektir⁷⁵. Hazret-i Sultan der: *“Hakk'a yakın olan ârif kullar ve şeyhler, hakikaten Allah'tan başka her şeyden vazgeçip gönüllerini sırra ulaştırırlarsa maksadlarına erişip hakikat yolundan sapmazlar. Onlara tâbi olanlar da sapmazlar. Eğer bu şartlar içinde bulunmazlarsa hakikat yolundan çıkıp gaye ve maksada ulaşamayacak”⁷⁶.*

Buradan hareketle söyleyebiliriz ki, Ahmet Yesevi hayatı boyunca İslam ve tasavvufla ilgilenmiş ve onun yayılması için büyük katkılarda bulunmuştur. Öğretilerinde Kur'an ve hadis, şeriat ve hükümleri nasihat etmiştir. İnsan ancak kendini tanıyarak Allah'a ulaşabilir. Taliplere doğru yolu göstererek, kendilerini ve hakikatı anlamaları için rehber olmuştur. Hikmetleri ve öğretileri sayesinde Türk toplumunun dini kimliği inşa edilmiştir. Onun felsefesine göre, salık temiz kalple, güzel ahlâkla hareket etmelidir. Onun bu tasavvufi görüşleri dünyanın dört tarafına yayılmıştır. Ahmet Yesevi'nin felsefesi kendinden sonraki büyük Türk mutasavvıflarını da etkilemiştir.

⁷³ Tosun, 1997: s. 70.

⁷⁴ Bice, age., s. 281.

⁷⁵ Bice, age., s. 282.

⁷⁶ Tosun, 1997: s. 69.

2.1.1. Şeyh ve Mürit

Şeyh Arapça önder, kabile başkanı anlamına gelmektedir⁷⁷. Tasavvufta müritlere rehberlik yapan ve onları irşad eden kişi, pîr, mürşit olarak tanımlanmaktadır⁷⁸.

Şeyh, Allah'ı kullarına gerçekten sevdiren, Allah'ın kullarını da Allah'a sevdiren⁷⁹.

Şeyh, Allah Tealâ'nın askerlerindedir. Onunla müritleri irşad ve talipleri hidayet eder⁸⁰.

Şeyhler, şeriat, tarikat, hakikat ilimlerine hakim yüksek dereceye ulaşmış kimselerdir. Bu dereceye ulaşan kişi doğruluk yoluna irşad eden ve âriflerin yoluna ulaşmak için kendisinden yardım isteyeneye yardım edebilen bir mürşit sayılır⁸¹.

Ahmet Yesevi'ye göre şeyh şeriatla arif, tarikatta sırlara vakıf, hakikatte olgun, marifette büyük bir deniz olmalı. Kendine talip olan müritlere şeriat ilmini öğretmesi lazım. Eğer mürit tarikatta bir makama ulaşırsa onu tarikat ilmi ile yola salması ve hakikat yönünden müride yol göstermesi gerekir⁸².

Hoca Ahmet Yesevi şeyh olmanın altı şartı olduğunu söyler. Bunlar:

1. Sağlam bir dini ilim.
2. Yumuşak huyluluk ve şefkat.
3. Güzel sabretmek.
4. Allah'tan gelenlere rıza göstermek.
5. Hz. İbrahim'inki gibi dostluk ve samimiyet.
6. Allah'a yakın olup, huzur içinde bulunmak⁸³.

Sufi Muhammed Danişmendi'nin risalesi *Mir'atü'l Kulub'a* göre Hoca Ahmet Yesevi şeyhler hakkında der: Bir kişi yetmiş makamdan geçmeden şeyhlik iddiasında bulursa o hemen kâfir olur⁸⁴. Hazini, *Cevahirü'l Ebrar'da* da aynı ifadede bulunmuştur⁸⁵.

⁷⁷ Cebecioğlu, age., s. 253.

⁷⁸ Reşat Öngören, DİA, İstanbul, 2010, C. 39, s. 50.

⁷⁹ Şihabüddin Sühreverdi, *Avârifül Meârif*, Saadet Yayınevi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 102.

⁸⁰ Sühreverdi, age., s. 103.

⁸¹ Kaşani, age., s. 319

⁸² Eraslan, Tosun, age, s. 51.

⁸³ Hazini, *Cevahirü'l Ebrar Min Emvâc-ı Bihar*, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2014, s. 118.

⁸⁴ Bice, age., s. 290.

⁸⁵ Hazini, age., s. 109.

Fakr-name’de Hoca Ahmet Yesevi der: “Bir kimse pîrlik ve şeyhlik iddiasında bulunsa, kırk yıl ta pîrin hizmetinde bulunmayınca, şeyhlik mevkii ona lâayık görülmez. Gece kalkıp namaz kılmayınca, gündüz hizmet etmeyince, şeyhlik iddiasında bulunsa, işi faydasız olur. Bunları hiç bilmeden şeyhim dese, kıyamet günü kara yüzlü olup mahcup olur”⁸⁶.

Ahmet Yesevi, şeyhe hizmeti “Şeyhe hizmet edip, onun kapısını beklemek şeref ve saygı yönünden Allah’ın kapısını beklemek gibidir” şeklinde ifade eder⁸⁷.

Yeseviyye tarikatına giren müridin uyması gereken adabları on esastır. Bu on usûle uyan mürit büyük bir mutluluğa ulaşır:

1. Şeyhine teslim olmalıdır. Şeyhinden başka hiç kimseyi üstün görmemelidir.
2. Zeki ve anlayış sahibi olması gerekir ki şeyhinin gizli ve kapalı söz ve işaretlerini anlamalıdır.
3. Şeyhin her dediği sözü ve davranışlarına razı olmak, itaat etmek.
4. Şeyhe hizmetinde razı olması lazım.
5. Sözüne sadık kalmalıdır.
6. Sözünde, bağlılığında sabırlı ve sürekli olmalıdır.
7. Batın(manevi) gözünün açılması için bütün mal ve mülkünü şeyhinin bir emriyle dağıtabilmelidir.
8. Şeyhin bütün sırlarını saklamalıdır.
9. Şeyhin bütün tavsiye, teklif, vaaz, öğütlerini hep göz önünde bulundurması lazım.
10. Allah’a ulaşmak için şeyhinin yolunda canını ve başını vermeğe hazır olması gerekir. Dostuna dost, düşmanına düşman olmalı⁸⁸.

⁸⁶ Eraslan, Tosun, age., s. 51-52.

⁸⁷ Hazini, age., s. 109-110.

⁸⁸ Rıdvanoglu, age., s. 41-42.

2.2. SÛLÛKUN MERTEBELERİ

2.2.1. Sûlûkun Başlangıç Mertebeleri

2.2.1.1. Yakaza

Yakaza uyanıklık manasına gelir. Sâlikin kalbinin Allah'tan gelen bir uyarıyla uyanıklık haline kavuşmasıdır. Salikin başlangıç mertebelerinin ilki yakazadır. Çünkü yakaza olmadan sülûk olamaz. Nimetlere şükretmek için gaflet uykusundan uyanmak, cehaletten kurtulmaktır⁸⁹.

Herevi, yakazayı tasavvuf mertebelerinin ilki olarak göstermiştir. Ona göre yakaza üç derecede gerçekleşir. Birincisi sâlikin Hakk'ın verdiği nimetlerin sonsuz ve sınırsız olduğunu düşünmesi, bu nimetleri bilmek için bütün gücünü harcaması ve nimetlerin şükürünü eda hususunda kusurunu idrak etmesidir. İkincisi sâlikin işlediği günahları bilip hatalarını düzeltmesi, günahlarından arınmak için kurtuluş talebinde bulunmasıdır. Üçüncüsü, sâlikin hayatı boyunca ibadet yönünden kazandığı veya elinden kaçırdığı şeylerin farkına varması, vaktini boşa harcamaması, kaçırdığı fırsatları tekrar elde edip kalan zamanını değerlendirmek için dikkat etmesidir. Herevi, kulun yakaza haline ulaşması için ilim tahsil etmesi, Allah'ın emir ve yasaklarına uyması, bir mürşit-i kâmilin sohbetine katılması gerektiğini ifade eder. Böylece olaylara akıl ve kalbin nuruyla yaklaşır, nefsini tanır⁹⁰.

Ahmet Yesevi hikmetlerinde yakazanın gaflet uykusundan uyanmak olduğunu ifade eder. Sâlik, gaflet uykusundan uyanmalı ve pire hizmet edip Allah'a yönelmelidir. Şeyhinden ilim öğrenip marifete ulaşmalıdır. Eğer kul gafletten kurtulup uyansa hakikati tanır⁹¹:

Pîr hizmeti, Hak hizmeti edeb kılın,
Seher vaktinde nazar kılar, agâh olun.
Ey talibler, uyanık olup yola girin,

⁸⁹ Kaşani, age., s.596.

⁹⁰ Abdurrezzak Tek, Tasavvufi Mertebeler Hacı Abdullah el-Ensâri el-Herevi Örneği Bursa, Emin Yayınları, 2008, s. 47-51.

⁹¹ Hikmetler: 188/82.

İşitip, okuyup, hizmet eyleyin, dostlarım ey⁹².

Canân, vaslın deryâsının pâk gevherin,
Dalgıç olur can denizinden geçebilse.
Görür ilki sedef içre o gevherin,
Gözün gaflet uykusundan açabilse⁹³.

Gaflet uykusunda olanın hali müşküldür, çünkü ibadet etmeden zamanını boş işlere harcamaktadır. Gafil, dünya hayatına aldanıp, gece gündüz onun güzellikleriyle meşguldür. Ahirette perişan olup pişmanlık duyacağından habersizdir⁹⁴:

Ey habersiz gaflet ile uykudasın,
Dünyâyı dileyip gece-gündüz kaygıdasın,
İbâdet eylemeyip sözler söyleyip boşunasın,
Hakk cemâlini göstermese perişân olunur⁹⁵.

Gaflet uykusundan uyanmayan kimse Allah'ın nimetlerini görüp şükredemez. Gelenlerin hepsinin Allah'tan olduğunu anlamaz. Gerçekleri idrak edemez. Fakat gönül gözü açılıp gaflet uykusundan uyansa hakikati görür:

Açıktaki nimetlerin şükrünü gâfil bilmez,
Gizlenmiş olanları kıyâs ile görse olmaz,
Zâhir gözü gaflet ile bakıp görmez,
Bâtın gözü açılrsa o görür dostlar⁹⁶.

Ahmet Yesevi, sâlikin ölmeden önce ölüp, gafletten kurtulması gerektiğini söyler. Sâlik hata ve günahları kabul edip, tövbe etmelidir, gerçeğe varıp Hakk'ını aramalıdır. Allah'a aşk ile ulaşmak için hayatı boyunca ibadette bulunmalıdır⁹⁷:

⁹² Hoca Ahmet Yesevi, Divan-ı Hikmet, Ankara, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi; Yayın No.:29, 2017, s. 338.

⁹³ Yesevi, age., s. 477.

⁹⁴ Hikmetler: 47/1.

⁹⁵ Yesevi, age., s. 205.

⁹⁶ Yesevi, age., s. 192.

⁹⁷ Hikmetler: 158/62.

Kul Hoca Ahmed, nefsi teptim, nefsi teptim,
Ondan sonra cânânımı arayıp buldum;
Ölmeden önce cân vermenin derdini çektim,
Bir ve Var'ım, cemâlini görür müyüm⁹⁸?

2.2.1.2. Tövbe

Tövbe Arapçada geri dönmek, dönüş yapmak anlamına gelir. Tasavvuf ilminde nefsin işlediği günahlardan dolayı pişmanlık duyup Allah'a yönelmesidir⁹⁹.

Sâlik yaptığı kötülüklerden pişmanlık duysa, o günahları hemen terk edip bir daha yapmamaya gayret etse gerçek tövbe olur¹⁰⁰.

İnsan gaflet uykusundan uyanıp üzerindeki bulunduğu kötü halini görse tövbe makamına varmış olur. Ancak bu mertebeye ulaşmak için bütün samimiyetle tövbe etmesi gerekir. Bu Nasuh tövbesidir. Hiçbir şey beklemeden tek Allah rızası için tövbe etmektir¹⁰¹.

Ebu Talib el-Mekki, tövbe edenin yapması gerekenlerden birisi, kötülüklerini iyiliklerle, iyiliklerini de daha güzelleriyle değiştirmek olduğunu söyler. İnsanlar içlerindeki bir kötülüğü iyiliğe çevirdiklerinde, kötü halleri iyiliklere çevrilmiş olur. Bu tövbenin tam olarak gerçekleşmesi için önemlidir¹⁰².

Herevi, tövbe mertebesini üç dereceye ayırır. Ona göre avamın, havassın ve ariflerin tövbesi farklı olur. Avam günahlardan dolayı tövbe eder. Havassın tövbesi gaflettendir. Hakk'ın dışındaki her şeyden tövbe etmek ifadesi ariflerin tövbesini anlatır¹⁰³.

Hoca Ahmet Yesevi tövbe mertebesine büyük önem verir. Hikmetlerinde tövbeyi sık sık kullanmıştır. Ona göre tövbe sâlikin başlangıçtaki makamlarından ilkidir. Sâlik Hakk yoluna girdiği zaman ilk olarak günahlarından dolayı tövbe etmesi gerekir. Yesevi, 137. hikmetinde tövbe edenin ve etmeyenin hâinden bahsetmektedir. Hakk'ın rızası için amel eden tövbekâr kimse Allah'a yakın olandır.

⁹⁸ Yesevi, age., s. 63.

⁹⁹ Kaşani, age., s. 156.

¹⁰⁰ Ebu Tâlib el-Mekki, Kûtu'l Kulûb, Semerkand Yayınları, İstanbul, 2004, C. 2, s.186.

¹⁰¹ el-Kuşeyri, Risale-i Kuşeyri, İstanbul, Arslan Yayınları, 1980, s. 143.

¹⁰² Mekki, 2004(C. 2): s. 186.

¹⁰³ Abdurrezzak Tek, Tasavvufî Mertebeler Hacı Abdullah el-Ensârî el-Herevi Örneği, Emin Yayınları, Bursa, 2008, s. 51-56.

Allah da öyle bir kuluna nurundan lutfetmiştir. Cennetten yer ve güzellikler hazırlamıştır. Tövbe etmeyen gaflet sahiplerine ise Allah kabirde azap hazırlamıştır¹⁰⁴:

Tevbe eyleyip Hakk'a yanan Aşıklara,
Cennet içinde dört pınarda şerbeti var.
Tevbe kılmayıp Hakk'a yanmayan gâfillere,
Dar kabirde sert azâb hasreti var¹⁰⁵.

Eğer sâlik Allah'ın şeriat hükümlerini yerine getirirse, günahlarından dolayı pişman olup tövbe kılıp Allah'ın yoluna gelse ona âşıkların şarabından ikram edilir. İşte o zaman kul kemale erişir. Bu şekilde Allah'ın azap ateşinden kurtulmuş olur. Tövbesizler için bu tarz şerbetler haramdır. Onlar için zehir şerbeti hazırlanmıştır. Ahirette gafiller Allah'ın belirttiği ateşte yanar:

Namâz, oruç, tevbe üzere varanlara,
Hakk yoluna girip adım atanlara
Bu tevbe, ile oraya varanlara,
Bağışlanmış kullar ile sohbeti var¹⁰⁶.

O pınarlar kimedir, bil onu
Tevbe kılan Aşıklara içirir onu;
Tevbesizler o pınardan içmez suyu;
Ona içirir zehir-zakkum şerbeti var¹⁰⁷.

Yesevi, hikmetlerinde insanları daima tövbe etmeye çağırmaktadır. Ona göre günahlardan pişman olup tövbe etmek kurtulmaktır. Allah'ın yoluna düşen sâlik ilk önce yaptığı kötülüklerinden dolayı pişman olmalı. Ondan sonra küçük ve büyük günahlardan tövbe etmeli. Dünyadan, mal mülkten vazgeçip, nefsini öldürmeli.

¹⁰⁴ Hikmetler: 280/137.

¹⁰⁵ Yesevi, age., s. 280.

¹⁰⁶ Yesevi, age., s. 81

¹⁰⁷ Yesevi, age., s. 281.

Şeyhe tamamen teslim olmalı. Öyle bir tövbe etmesi lazım ki kendisinden geçmeli. O vakit tövbe kabul edilir.

Ahmet Yesevi bir derviş olarak yaşamıştır. Allah'ın dergâhına giderek tövbede bulunmuştur. Hikmetlerinde kendisine zarar vererek Allah'a bir kat yakın olacağını ve kalbin günahlardan temizleneceğini dile getirir. Bununla birlikte Ahmet Yesevi daima tövbede bulunmak gerektiğini dile getirmektedir. Onun için tövbe bir ibadet gibidir. Hikmetlerinde hayatı boyunca tövbe ettiğini belirterek onu bir ibadet şekline getirmiştir. Tövbe eden sâlik geceleri uyumaz, gece gündüz günahlarından dolayı pişman olup ağlar.

İhlâslı bir şekilde yapılan tövbeye gökler saygı duyar, melekler de tövbenin kabul olması için dua eder. Kalbi ve diliyle tövbe kılan kul ahiretten korkmaz. Gafil ise kıyametten ve Allah'tan korkar. Hizmet yerine günah işler. Ama Ahmet Yesevi hikmetlerinde gafilleri daima doğru yola davet eder. Bu dünyadan vazgeçip Allah'a yönelmeyi tavsiye eder. Zira dünyanın sonu geldiğinde herkes Allah'a döner¹⁰⁸.

2.2.1.3. Tefekkür

Tefekkür kelime olarak düşünme anlamına gelmektedir. Tasavvufi kavram olarak tefekkür aklın gayesine ulaşmasını sağlayacak ve dilediği şeyi araması ve incelemesi demektir. Salikin dileği ve maksadı, sadece Allah'a yaklaşmaktır¹⁰⁹.

Kaşani, avamın tefekkürü, seçkinlerin tefekkürü ve seçkinlerin seçkinlerinin tefekkürü olmak üzere üç farklı tefekkürü ele almıştır. Avam, tefekkür sayesinde şehvetlerden kurtulur ve Hakk'a yakınlaşır. Seçkinler, hakikat yoluna girmeyi kolaylaştıracak şeyleri elde etmek için düşünür. Seçkinlerin seçkinleri ise tefekkürden Hakk'ı müşahede anlamına gelen tezekkürün zirvesine yükselmişlerdir¹¹⁰.

Herevi'de tefekkür, aklın İlâhi Zatı ve hakikatleri anlamak için gayret etmesidir. O, tefekkürü üçe ayırır. Birincisi, tevhidin hakikatini düşünmektir. Burada sâlik tevhidin hakikatine akılla ulaşamayacağını anlar. Zira tevhide düşünme yoluyla ulaşmak mümkün değil. İkincisi, Allah'ın yaratma fiilinin mahlûkattaki

¹⁰⁸ Hikmetler: 286/141; 67/9; 58/6; 100/24; 57/5; 59/6; 61/7; 109/32; 141/51; 158/62; 161/63; 168/68, 197/88; 198/88.

¹⁰⁹ Kaşani, age., s. 143-144.

¹¹⁰ Kaşani, age., s. 143-144.

güzelliği ve mükemmelliğini düşünmektir. Bu derecedeki tefekkür sâlikin ahlâkını güzelleştirmesine ve amellerini doğru yapmasına neden olur. Üçüncüsü, amellerin ve hâllerin anlamlarını, hakikatlerini, hükümlerini kusurlarını düşünmektir. Bu derecede ilim sahibi bütün bunların Allah'ın kudreti, iradesi ile meydana geldiğini idrak eder ve Allah'a tamamen yönelir.

Ahmet Yesevi'nin hikmetlerinden hareketle tefekkür, Allah'ın hakikatlerini düşünmektir. Sâlik daima tefekkürde bulunduğu vakit benlikten kurtulmuş olur. O zaman Allah kuluna bilgi verir. Hakikate erişen sâlik de gece gündüz Hakk'a zikreder:

Gönül tanı attı ise, kurdu pazar,
Tefekkürün deryâsına girip sözler,
Şevk şarâbını içsem deyim gönlüm sezer,
Sır şarâbını koyuverdi, yanmayım mı¹¹¹?

Mü'min denen olur dâim tefekkürde,
Fikir eyleyip zikrini söyler uzak gecede,
Olmaz benlik bir zerre vücûdunda,
Öyle erin eteğini tutmaz mısın¹¹²?

2.2.1.4. Riyâzet

Sözlükte “yabani bir hayvanı evcilleştirmek, serkeş atı eğitmek; egzersiz yapmak” gibi manalara gelen riyâzet kelimesi tasavvuf terimi olarak nefsi eğitmek için onu birtakım tabii ve meşru arzularından mahrum etmeyi ifade eder¹¹³.

Kaşani'ye göre riyâzet nefsin huylarının güzelleştirilmesidir. Nefsi arınmış hale getirmek için kişi alışkanlıklarını bırakması, istek ve kötü arzularına karşı durması lazım. Başka bir görüşe göre riyâzet, nefsi Allah'tan başkasına yönelmekten alıkoymaktır. Riyâzet için en önemlisi zikirdir. Zikir Allah'a yaklaşmayı ve ahlâkın güzelleşmesini sağlar¹¹⁴.

¹¹¹ Yesevi, age., s.356.

¹¹² Yesevi, age., s.370.

¹¹³ Süleyman Uludağ, DİA, İstanbul, 2008, C. 35, s. 143.

¹¹⁴ Kaşani, age., s. 277.

Herevi, riyâzete kötü huylardan arınmak ve nefsin kabalığını gidermek anlamını verir. O, riyazeti avamın, seçkinlerin ve seçkinlerin seçkinlerinin olmak üzere üç derecede ele alır. Avamın riyazeti, ilme riayet ederek ahlâkı güzelleştirmek için amelleri yerine getirmektedir. Seçkinlerin riyazeti, salikin kalbi masivadan uzaklaşarak tamamen Allah'a yönelmesiyle gerçekleşir. Seçkinlerin seçkinlerinin riyâzeti ise, salikin Hakkın kendisine verdiklerini bir bedel ve karşılık olarak değil sadece lütuf ve ihsanı sebebiyle verdiğini müşahede etmesidir¹¹⁵.

Ahmet Yesevi'ye göre riyâzet nefsi öldürüp Allah'a boyun sunmaktır, yönelmektir. Divan-ı Hikmet'te riyâzet postuna erişen kimsenin benlikten uzaklaşacağını söylemiştir. Riyâzetsiz Hakk'a ulaşmanın imkânsız olduğunu ve riyâzeti yerine getirmenin önemi üzerine durmuştur¹¹⁶:

Gönlüm kuşu uçar her zamân kanat çırpıp,
İki gözüm pişmânlıkta kanlar döküp,
Bedeni öldürüp riyâzette dizini çöküp,
Ya Allah'ım affeyle günâhımı¹¹⁷.

Hikmetimden nasîb alan göze sürsün,
İhlâs ile göze sürüp Cemâl görsün,
Şartı odur riyâzete boyun sunsun,
Cânlar geçip Sevgili'yi gördüm ben işte¹¹⁸.

2.2.1.5. Semâ

Sözlükte “işitmek, duymak, dinlemek; işitilen söz, güzel ses, iyi şöhret” anlamlarındaki semâ kelimesi genellikle “şarkı, nağme, mûsiki, raks” manalarında kullanılır. İlk sufi müelliflerin eserlerinde semâ “sufinin kendisine gelen vâridi işitmesi ve işittiğini kalbe aktarması” anlamını ifade eder¹¹⁹. Semâ, tasavvufun doğuşundan itibaren farklı tarikatların ilgisini çekti. Zikir meclislerinde tasavvufi şiir

¹¹⁵ Tek, age., s. 73-75.

¹¹⁶ Hikmetler: 81/14; 86/18; 117/36; 123/41; 140/51;157/61; 163/64; 172/73; 174/74; 205/92; 224/103; 228/106, 246/118; 247/119.

¹¹⁷ Yesevi, age., s. 160.

¹¹⁸ Yesevi, age., s. 81.

¹¹⁹ Semih Ceyhan, DİA, İstanbul, 2009, C. 36, s.455.

ve ney gibi musiki aletler kullanılmaya başladı. Zamanla, semâ tasavvufi hayatın bir parçası oldu¹²⁰.

Ebu Talib el-Mekki semâi helâl, haram ve şüpheli olmak üzere üçe ayırır. Ona göre hevâ ve şehvetle semâ' yapmak haramdır. Kişinin eşinden, mubah bir şekilde akıl çerçevesinde eğlence amaçlı dinlemesi şüphelidir. Ama Allah'a götüren ve Allah yoluna sevk eden manaları idrak etmek için musiki dinlemek mubahtır¹²¹.

Herevi, semâi salikin ilahi hitabı işitebilmek ve onunla bağ kurmak için bedenen ve kalben hazır olmasıdır¹²² şeklinde tanımlar. O, semâ mertebesini üç şekilde ele almaktadır. Birincisi, avamın semâi, bütün nimet ve zorlukların Allah'tan geldiğini bilmektir. Salik kendisine vaad edilen şeylere ulaşmak için Allah'ın emirlerine icabet edip nehyedilen hususlardan uzaklaşır. İkinci derecesi seçkinlere hastır. Gizli yahut açık her seste Hakk'ı müşâhede etmek ve masivadan lezzet bulmaktan kurtulup Hakk'a ulaşmaktır. Üçüncüsü seçkinlerin seçkinlerinin semâidir. Bu derecedeki semâ ezele bağlar ve sonları başa döndürür. Allah'a ermede bütün sebepleri ve delilleri ortadan kaldırır¹²³.

Ahmet Yesevi hikmetlerinde semâ kavramı birçok yerde geçmektedir. Ona göre semâ, Allah'a yapılan seferdir. Şiirlerinde semâ kavramıyla birlikte raks kelimesini kullandığı görülmektedir.

Ahmet Yesevi 86. Hikmetinde semâ ve yapanları, şartları hakkında bahsetmektedir. Ona göre, ilahi muhabbetin şarabın içen kendinden geçip sarhoş olup raks ve semâ yapar. Böyle sema yapanlar divanelik makamının ehlidir. Bu makama ulaşanlar için açlık ve tokluk, kâr ve zarar hesabı yoktur. Semâ yapanlar için dünya haramdır. Onlar evden ve çocuktan bile geçmiştir. Dünyadan çekilerek Allah'a sığınmış gelenlerdir. Gözyaşlarını dökerek ağlamaktadırlar:

Muhabbetin kadehini icip rakseyleyen,
Divanelik makamına girdi dostlar,
Ac ve tokluk, kar ve zarar hic bilmeyen,
Sarhoş olup raks ve semâ yaptı dostlar¹²⁴.

¹²⁰ Arif Demir, İlk Mutasavvıfların Musiki Anlayışları, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2015, C 15, S. 2, s.73-74.

¹²¹ Mekki, 2004(C. 3): s.257-261.

¹²² Tek, age., s.76.

¹²³ Tek, age., s.76-78.

¹²⁴ Yesevi, age., s. 192.

Raks ve sema yapanlara dünya Haram,
Coluk-cocuk, ev-barktan gecti tamam,
Seher vakti Hakk'a sığınıp ağlar daima,
Ondan sonra raks ve semâ yaptı dostlar¹²⁵.

Ahmet Yesevi, hikmetlerinde sahte sufilerin sema yapmasından da bahsetmektedir. Onların seması Allah katında asla kabul edilmez. Kendinden, dünyadan geçmeyen insana sema yapmak yasaktır:

Dünya tepmeden raks ve sema yapan cahil,
Hakk yadını bir an demeyip, yürür gafil,
Dervişim der, dünyaya doğru gönlü eğilimli;
Dünya için raks ve semâ yaptı dostlar¹²⁶.

Hikmetlerde, “Şibli gibi semâ vurmak” redifini sıkça kullanmıştır. Burada Ebu Bekir eş Şibli sufi âlimden bahsetmektedir. Ebu Bekir eş-Şibli tasavvufun birçok konu ve kavramları üzerinde fikir beyan etmiş ve onun bir ilim dalı olarak ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Ahmet Yesevi'nin sema yapma konusunda özendiği Şibli'nin düşünceleri Ahmet Yesevi'nin semâ hakkındaki görüşüne yakın olmalıdır¹²⁷:

Pir-i Kamil nazar eyledi, şarap içtim;
Şibli gibi semâ vurup candan geçtim;
Sarhoş olup il ve halktan çekinip kaçtım
Zemzem olup yer altına girdim ben işte¹²⁸.

¹²⁵ Yesevi, age., s. 192.

¹²⁶ Yesevi, age., s. 193.

¹²⁷ Hikmetler: 79/13; 147/56; 137/49; 148/58. 192/86; 193/86; 194/86; 212/99; 214/99; 236/111; 302/149; 345/174; 349/176; 377/196; 382/198; 388/202.

¹²⁸ Yesevi, age., s. 79.

2.2.2. Salikin Giriş Mertebeleri

2.2.2.1. Hüzün

Hüzün sözlükte “istenmeyen bir durumun başa gelmesinden veya geçmişteki bir kayıptan duyulan keder, üzüntü”¹²⁹ şeklinde tanımlanır.

İslam düşünce tarihinde hüzün konusunda biri özellikle Kindi’den itibaren felsefi çizgideki ahlâk kitaplarında, diğeri tasavvuf eserlerinde olmak üzere iki farklı yaklaşımın ortaya konduğu görülmektedir. Bunlardan ilki hüznü, daha ziyade insanın dünyevi kayıplardan duyduğu ve kurtulmak zorunda olduğu olumsuz bir duygu, hatta tedavi edilmesi gereken bir tür hastalık olarak ele alınırken tasavvufi çalışmalarda ahiret kaygısı veya iyi ameller yapamamaktan doğan üzüntü için kullanılır ve olumlu bir duygu olarak kabul edilmiştir¹³⁰. Kindi hüznü, “sevilen şeylerin elden gitmesinden veya amaçlanan şeylerin elde edilememesinden doğan nefsanî bir elemdir” şeklinde tarif eder¹³¹.

Kuşeyri hüznü, “kalbi gaflet vadilerinde dağılıp perişan olmaktan tutan bir hâl” olarak tanımlar. Hüzün, sâlikin vasıflarındandır¹³².

Kaşani’ye göre, hüzün kalbin yitirdiği bir şey için veya imkânsız bir şey için üzülmüsidir. Hüzün, beş şeyi içerir: hafv, hüznü, işfak, huşu ve ihbat. O, hüznü avamın, müritlerin ve seçkinlerin hüznü olarak üç dereceye ayırır. Avamın hüznü ibadetlerini yerine getirmediği içindir. Müritlerin hüznü, niyetlerini Allah’a odaklaştırmadaki hırsları nedeniyle, kalplerine gelen dağılma halidir. Seçkinlerin hüznü ise, kendileri hakkında değil, başkaları adına duydukları hüznüdür. Çünkü seçkinler cemiyet ve vicdan ehlidirler¹³³.

Herevi, hüznü “elden kaçan şeylere karşı kalpte meydana gelen üzüntü” şeklinde tanımlar. Burada namaz ve oruç gibi amelleri zamanında yerine getirememekten dolayı duyulan hüznü kastetmiştir. O, hüznü, faziletli ve yüksek makam olarak görmüş ve onu üç dereceye ayırmıştır. Birincisi, avamın hüznü hizmette kusur etmekten, vakti boşa harcamaktan dolayı meydana gelir.

¹²⁹ Mustafa Çağrııcı, DİA, İstanbul, 1999, C. 19, s. 73.

¹³⁰ Mustafa Çağrııcı, DİA, İstanbul, 1999, C. 19, s. 73.

¹³¹ Mustafa Çağrııcı, DİA, İstanbul, 1999, C. 19, s. 73.

¹³² Kuşeyri, age., s. 190.

¹³³ Kaşani, age., s. 203-204.

İkincisi, seçkinlerin hüznü, kalplerinin tefrikaya bağlı kalmasına ve müşahededen alıkonulmasına üzülmeleridir. Üçüncüsü, seçkinlerin seçkinlerinin hüznü, sâlikin tecellilerdeki farklılığa ve Allah'ın tercihi ile kendi tercihinin çatışmasına üzülmeleridir¹³⁴.

Hikmetlerde hüznün mertebesi için hüznün ve üzüntü kelimeleri ele alındı. Ahmet Yesevi, hikmetlerinde sâlikin hüznün hâlinde olması gerektiğini dile getirmiştir. Zira hüznün hali sâliki uykusuz tutar, bulunduğu durum hakkında sürekli düşünmesini sağlar ve vaktini boşa harcamasına engel olur. Hüznün hâli, Allah'a yönelmeyi ve onu müşahede etmeyi sağlar:

Erenlerin hepsi gidip oldu mezar,
Hüzünlenip ey dostlarım olun uykusuz,
Musa gibi Tur dağında görüp cemal,
“Rabbi enzur İleyk” deyip söyleyesim gelir¹³⁵.

Ahmet Yesevi, hüznün hâli içinde bulunmayı değerli gördü. Onun için üzüntü çekip ağlamak rahatlamaktır. Bununla birlikte, Ahmet Yesevi insanın bulunduğu durumundan dolayı hüzünlenip, hizmet edip ilim öğrenmesi gerektiğini söylemiştir. Burada Ahmet Yesevi'nin Herevi ile hemfikir olduğunu görebiliriz.

Hikmetlerde Ahmet Yesevi, kendinin mahzun halinden bahsetmektedir. Mahzunu ancak hüznü elde eden anlar. Rabia el-Adeviye bir kişinin, “Ey benim hüznüm, senin zamanındır, hazır ol!” dediğini işittiğinde ona, “Deki ey benim hüznümün azlığı! Eğer mahzun olsaydın, nefes alıp verme imkânından mahrum olurdun” der:

Derdimi bilir tabib yok, halimi sorar refik yok,
Benim gibi mahzun garib yok, hüznün ve feryadım söylemem¹³⁶.

Sufilerin bazıları şöyle der: Kıyamet gününde müminin defterinde en çok göreceği sevapları, dünyadaki üzüntüsü ve hüznüdür. Ahmet Yesevi, vaktinde

¹³⁴ Tek, age., s. 79-83.

¹³⁵ Yesevi, age., s. 139.

¹³⁶ Yesevi, age., s. 373.

hüzünlenip durumundan anlayanın mahşer gününde üzüntüsü olmayacağını dile getirmiştir. Hizmet kılıp nefsi öldürenin, hayırlı iş yapanın ahirette hüznü olmaz¹³⁷:

Canımı fedâ eylesem hoşnutluğunu alsam,
Üzüntü yoktur ölsem ya Mustafa Muhammed¹³⁸.

2.2.2.2. Havf

Korkmak, kaygılanmak, endişe duymak gibi anlamlara gelen havf, hoşlanılmayan bir durumun başa gelmesinden veya arzulanan bir şeyin elde edilememesinden duyulan kaygı ve korku olarak tanımlanır¹³⁹.

Havf, Allah'ın kahrından korkarak dinde sabit olmak demektir. Hz. Peygamber (sav) şöyle der: “Ben, Allah’tan en çok korkanınızım”¹⁴⁰.

Kaşani, havfi “kerih görülen bir şeyden ürkmek” şeklinde tanımlamıştır. Ona göre, havf, avamın, müritlerin ve seçkinlerin havfi olarak üçe ayrılır. Avamın korkusu ilahi azaptan, cezalandırmadan korkmaktır. İkincisi, Hakkın hilesine maruz kalmaktan korkmak. Seçkinlerin korkusu ise heybettir. Ona göre, heybet korkunun en yüksek derecesidir¹⁴¹.

Gazali’ye göre, korku, ileride hoşlanmadığı bir şeyle karşılaşma düşüncesiyle kalbin yanıp, üzülmesidir. Allah’a yaklaşmak için insanı amel ve ilme sevk eden bir kamçıdır. Korku hâli ilim, hâl ve amelden meydana gelir. Gazali korkuyu üç dereceye ayırır. Birinci derecedeki havf, vera sahiplerinin amel etmesi ve şüpheli şeylerden sakınmasıdır. İkincisi, takva sahiplerinin korkusu, vera sahiplerinin korkusundan daha üstün olup en şüpheli şeylerden kendilerini çekmesidir. Sıdk ehlinin havfi ise, takva sahiplerinin korkusunu içerir. Bununla birlikte bu ilahi korkuya sahip olanlar hizmet eyer, dünyaya iltifat etmez ve nefeslerini Allah rızasından başka yerlerde harcamaz¹⁴².

¹³⁷ Hikmetler: 129/46; 313/153, 336/169; 80/14; 278/136.

¹³⁸ Yesevi, age., s.122.

¹³⁹ Mustafa Kara, DİA, İstanbul, 1997, C. 16, s. 528-531.

¹⁴⁰ Cebecioğlu, age., s. 107.

¹⁴¹ Kaşani, age., s. 238-239.

¹⁴² İmâm Ebu Hâmid Muhammed el-Gazali, İhyâu Ulûmi’-d-Dîn, İstanbul, Bedir Yayınevi Yayınları, 2002, C. 4, s. 286-288.

Ebu Talib el-Mekki, “Fakat onları ancak âlimler düşünüp anlayabilir” ayetinden hareketle havfin ilim makamından olduğunu söyler. İlahi korku imanın hakikatini belirtir. Çünkü Allah’a iman eden her kimse O’ndan korkar. Fakat her insanın ilahi korkusu farklıdır. Ona göre, Allah korkusu bütün yasaklanan kötülüklerden kaçınmanın sebebidir ve her iyi amelin anahtarıdır. Ebu Talib el-Mekki havfi avamın, seçkinlerin ve ariflerin havfi olarak üçe ayırır. Avamın havfi, hayânın ilk basamağını oluşturan kulakları, gözleri, dili, kalbi, edep yerini, elleri ve ayakları haramdan korumaktır. Seçkinlerin havfi ise, zühd denilen salikin yiyemeyeceğini toplamaması, oturamayacağı konaklar inşa etmemesi, bırakıp gideceği malları biriktirmemesi ve dünya hakkında ölçülü hareket etmesidir. Ariflerin havfi kulun kalbinin son nefesinin nasıl biteceği korkusuyla meşgul olması, ilmi ne kadar yüksek olsa da hiçbir şekilde kurtulduğuna hüküm vermemesidir¹⁴³.

Kuşeyri, “Allah’tan korkandan her şey korkar. Allah’tan korkmayan da her şeyden korkar” hadisinden çıkararak korkunun bir irade olduğunu ve taalluk ettiği şeyin gelecekte olacağını söylemektedir. Zira bir kişi ileride başına kötü bir şey geleceğinden veya iyi bir fırsatın elinden kaçacağından korkar. Allah’tan olan korku ise, kişinin Hakk’tan ya ahirette ya da dünyada kendisine azap vermesinden korkmasıdır¹⁴⁴.

Herevi, havfi “insanın ilahi uyarı niteliğindeki haber sebebiyle emniyet hissini ortadan kalkması” diye tanımlar. O, havf halini üç dereceye ayırır. Birinci mertebedeki korku, ilahi cezaya uğramaktan ve ahiretteki durumu düşünmekten meydana gelen korkudur. Avama ait olan bu havf ancak imanla mümkün olmaktadır. Zira iman etmeyen kişi ilahi cezalardan korkmaz. Bu derecedeki havf imanının sıhhatinin delaleti olarak kabul edilmiştir.

Havfin ikinci mertebesi mekr korkusunu ifade eder. Burada müritlerin ilahi mekrden korkması söz konusudur. Herevi, Sad Meydan eserinde mekr korkusunu “kalbi hükmü altına alan korku” olarak nitelendirir.

Üçüncü derecedeki havf, müşahede ehlinin Allah’ın celâlinin heybetinden korkmasıdır. Sır ehlinin korkusu heybete dönüşür. Heybet, sâliki Hak’la birliktelik anlarında korur ve onu Hakk’ı açıkça görme talebinden men eder¹⁴⁵.

¹⁴³ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Ebu Tâlib el-Mekki, Kûtu’l Kulûb, Semerkand Yayınları, İstanbul, 2004, C. 2, s. 357-416.

¹⁴⁴ Kuşeyri, age., s. 177.

¹⁴⁵ Tek, age., s. 83-85.

Hoca Ahmet Yesevi için korku Allah'ın celâl sıfatından korkmaktır. Divan-ı Hikmet'te ilahi korku üzerine yazılan birçok hikmete rastlanmaktadır. Bir hikmetinde havf ve recâ makamlarını birlikte ele almıştır. Burada Yesevi'nin de diğer sufiler gibi havf ile recâyı ilişkilendirdiğini görebiliriz. Ona göre korku ve ümit içinde duran her kimse Allah'ın lütfunu kazanır. Kul işlediği günahlarından dolayı korkar ve pişman olup tövbe eder. Bu şekilde Allah'a yönelmiş olur.

Ahmet Yesevi, Divan-ı Hikmet'inin 9. Hikmetinde Allah korkusu hakkında yazmıştır. Hikmette Allah'tan korkmanın ve doğru yolda yürümenin gerektiğini ve sebeplerini söyler¹⁴⁶:

Utanarak korkup geldim günâhımdan,
Zâtı yüce bağışlayan Allah`ımdan,
Nidâ geldi ümitsiz bırakmayıp dergâhımdan,
Elimi tutup yola koy Ente'l-Hâdi¹⁴⁷.

Kul Hoca Ahmed, bu yolları kolay bilme,
Hak rahmeti sayısız erişip mağrûr olma.
Havf ve recâ içre dur, gönül koyma,
Kahr içinde lütfunu anlayıp yürümez misin¹⁴⁸?

2.2.2.3. Zühd

Zühd “bir şeye rağbet etmemek, ona karşı ilgisiz davranmak, ondan yüz çevirmek” gibi anlamlara gelir¹⁴⁹.

Cüneyt Bağdadi, zühdü “elin mülkten, kalbin de onu araştırmaktan boş olması” olarak tanımlamıştır¹⁵⁰.

¹⁴⁶ Hikmetler: 372/191; 45/1; 58/6; 60/6; 62/7; 66/9; 67/9; 68/9; 77/13; 86/17; 80/14; 105/29; 106/29; 111/33; 133/47; 145/54; 151/60; 159/62; 159/63; 160/63; 162/63; 165/66; 179/77; 180/77; 187/81; 209/96; 217/100; 218/100; 236/111; 237/111; 255/123; 258/124; 266/129; 281/137; 290/143; 291/144; 311/153; 312/153; 329/164; 345/173; 347/174; 381/197; 391/204; 397/207; 401/211; 424/220; 435/225; 459/239; 462/240; 467/242; 469/243; 478/248; 479/248.

¹⁴⁷ Yesevi, age., s. 94.

¹⁴⁸ Yesevi, age., s. 372.

¹⁴⁹ Semih Ceyhan, DİA, İstanbul, 2013, C. 44, s. 530.

¹⁵⁰ Sühreverdi, age., s. 631.

Kaşani, zühdün iki tanımını verir. Birincisi, “eşyaya dair isteklerin bütünüyle düşmesi” şeklindedir. Öbürü ise, “bedenin ve kuvvetlerinin lezzetlerle zorunlu ölçülerle ilgilenmesine imkân vermektir”¹⁵¹. Kaşani’ye göre zühd üç çeşittir. Birincisi, avamın zühdü, haramı terk etmek ve şüphelilerden uzak durmaktır. İrade ehlinin zühdü gereksizlerden sakınmaktır. Peygamber ve ariflere benzemek için vakti doğru değerlendirmektir. Seçkinlerin seçkinlerinin zühdü ise, Allah’ın dışında her şeyden yüz çevirmektir. Bununla birlikte, Kaşani zühdün kendisinde ümidi, arzuyu ve iffetli olmayı içerdiğini söylemektedir¹⁵².

Kuşeyri, zühd bahsinde sufilerin farklı fikirlerini ortaya koymuştur. O, sufilerin zühd terimini açıklarken görüşlerinin ayrıldığını göstermiştir. Bazılarına göre, zühd sadece haramda olur. Bazılarına göre ise, haramda zühd şarttır ve helâlde fazilettir¹⁵³.

Gazali zühdü faziletli makamlardan saymıştır. Zühd de ilim, hâl ve amelden meydana gelmektedir. Ona göre, zühd herhangi bir şeyden vazgeçip onun yerine daha iyi ve daha güzeline dönmektir. Dünyadan rağbetini kesip, ahirete yönelmek veya her ikisinden rağbeti kesip Allah’a yönelmektir. Zühdün üç derecesi vardır. Birincisi mütezehhidir Nefsi dünyayı isteyip kalbi ona meyleder ve kendisi de dünyayı arzu ederken mücahede ile dünyaya yüz çevirmektir. İkincisi, Cennetin yanında dünyayı hakir görerek gönül hoşluğuyla dünyalığı terk etmektir. Üçüncüsü, Allah’tan başka her şeyden iraz etmektir. Bu, Allah için ve O’na ulaşmak için yapılan zahitliktir. Arif, Allah’ın cemaline bakmayı tercih eder¹⁵⁴.

Ebu Talib el-Mekki’ye göre zühd, nefsin isteklerini bırakıp, Allah’ın buyruklarına uymasıdır. İnsan, nefsinin Allah’ın emirleri altına koyduğu zaman, kendi iradesini bırakıp Hakk’ın iradesine teslim olduğunda zahit sayılır. Zühd makamına iki şekilde ulaşmak mümkündür. Birincisi; mal ve mülk sahibi olanların zühdüdür, ancak buna sahip olan kimse o mal mülkü elinden ve kalbinden çıkartmasıyla zühd makamına ulaşır. Bunun için kul cömert olması gerekir ki cömertlik de zahidin niteliklerindedir. İkincisi, malı, mülkü olmayan fakirlerin zühdüdür, malı mülkü olmayan kişi, bu durumundan dolayı memnun olması ve buna rıza göstermesi durumunda zühd makamına ulaşabilir¹⁵⁵.

¹⁵¹ Kaşani, age., s. 282.

¹⁵² Kaşani, age., s. 283.

¹⁵³ Kuşeyri, age., s. 167-168.

¹⁵⁴ Gazali, 2002(C. 4): s. 398-422.

¹⁵⁵ Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Ebu Tâlib el-Mekki, Kûtu’l Kulûb, Semerkand Yayınları, İstanbul, 2004, C. 2, s. 417-522.

Herevi, zühdü nefsin meyli kalmayacak şekilde her türlü istekten tamamen uzaklaşmasıdır şeklinde tanımlar. Ona göre, zühd üç dereceye ayrılır. Birincisi, haramı terk etmek ve Allah tarafından azarlanmak korkusuyla şüpheli şeylerden iraz etmektir. Bununla birlikte, kusur sayılan şeylerden uzak durmak ve dünya ehli ile bir arada bulunmamaktır. İkincisi, şüpheli şeyleri terk etmekle beraber ihtiyaç fazlası şeyleri terk ederek en az şeylerle yetinmektir. Bunun sayesinde sâlik vaktini boşa harcamaz. Allah'ı zikretmekle meşgul olur. Peygamberler ve velilerin hâlleri doğrultusunda gönlü süslemeye çalışır. Üçüncüsü, zühdde zühddür. Burada sâlik dünyanın kendisine karşı zühd içinde bulunulmayacak şekilde değersiz olduğunu anlar. Gönlünde dünyaya karşı rağbet veya zühd bulunmaz. Bu derece gerçek zahitlerindir. Zira sâlik Allah'tan başka hiçbir şeye rağbet etmez¹⁵⁶.

Hoca Ahmet Yesevi'nin hikmetlerinden hareketle zühd, nefsanî istekleri öldürmek, şüpheli şeyleri terk etmek ve Allah'a yönelmektir. Allah'tan başka her şeyi terk etmektir¹⁵⁷:

Zâhidlere zühd, amel ve takvâ gerek,
Riyazetli Aşıklara fetvâ gerek,
O tarikat er olana davâ gerek,
Seherlerde kalkıp tâat eyleyesim gelir¹⁵⁸.

Hakk rahmeti ulu deryâ kabûl eyle,
Tâlîp isen Hakk'a doğru meyilli ol,
Zühd-takvâ dâimâ eyleyip nâil ol,
Hakk cemâlini göstermese perîşân olunur¹⁵⁹.

2.2.2.4. Recâ

Recâ sözlükte “ümit, istek, emel, beklenti” anlamlarına gelir¹⁶⁰.

Kaşani'ye göre, recâ “ömrün uzamasına ve emele ulaşmaya tamahkârlıktır. Sufiler recâyı zayıf sâliklerin hâli olarak görmüştür. Kaşani recâyı üçe ayırır.

¹⁵⁶ Tek, age., s. 92-94.

¹⁵⁷ Hikmetler: 52/3; 188/82; 326/161; 73/11; 81/14; 86/17; 104/27; 113/35; 135/48; 143/53; 150/59; 182/78; 196/87; 235/111; 238/112; 270/131; 278/136; 326/161; 380/197; 401/211; 454/237; 474/245.

¹⁵⁸ Yesevi, age., s. 172.

¹⁵⁹ Yesevi, age., s. 205.

¹⁶⁰ Süleyman Uludağ, DİA, İstanbul, 2007, C. 34, s. 502.

Birincisi, ödül ümidi, sâlikî çalışmaya sevk eden ümittir. Salık ödül bekleyerek amel eder ve azapla tehdit edilmiş yasakları terk eder. Ödül vaat edilen bir emri yerine getirmek zayıflıktır. İkincisi, riyazet ehlinin ümidi, sevgiliye kavuşmak için, alışkanlık ve zevklerini bırakmaya zorlamakla kalpleri arındırmaktır. Sufiler için bu derecedeki ümit de zayıflık sayılmıştır. Üçüncüsü, kalp erbabının ümidi, Allah'a kavuşma ümididir. Bu tarz ümit de zayıflık olarak görülmüştür. Zira Allah'a şartsız teslim olan kişi ümit ile ilgilenmez¹⁶¹.

Şihabüddin Sühreverdi ümidi korkuyla birlikte almaktadır. Recâ, imanın bir kanadıdır onun için. Korku ise öbür kanadı. Ona göre, kişi korkmadıkça ümitli olmaz, ümit etmedikçe de korkmaz. İkisinin sebebi imandır. İman ile ümit de korku da meydana gelir¹⁶².

Kuşeyri'ye göre, recâ gelecekte hasıl olacak bir sevgiliye kalbin bağlanmasıdır. Recâ ileride umulan bir şey için oluşur. Ona göre, kalplerin yaşantısı ve bağımsızlığı ümitledir¹⁶³.

Gazali'ye göre recâ sâlikler için makam ve sabit olmayanlar için hâldir. Recâ, kalbin arzu ettiği ve hoşlandığı bir şeyi beklemesidir. Ümit ilim, hâl ve amelden meydana gelmektedir. Gazali, bir şeyi ümit etmek için o şeyin gerçekleşebilmesi için birtakım sebeplerin ve onun gerçekleşme ihtimalinin de fazla olması gerektiğini söyler. Gazali de başka sufiler gibi havf ve recâyı bir bütün görmüştür. Bunların zaman ve şartlara bağlı olarak biri yükselişe geçerken diğersinin aşağıya indiğini, bazen de bunun aksinin gerçekleştiğini belirtmiştir¹⁶⁴.

Ebu Talib el-Mekki'ye göre, recâ faziletli bir makam olup, “bir şeyde aşırı derece istekli ve ümitli olmak” demektir. El-Mekki korku ve ümidi birlikte ele almıştır. Korku ve recâ imanın temel ahlâklarındandır. İman Allah'ın rahmetine güvenmekle gerçek olur. Başka sufiler gibi el-Mekki de havf ve recâyı kuşun iki kanadına benzetmektedir. Bu ikisinden biri eksikse iman sahih olmaz. Bununla birlikte, işlediği kötülüklerden dolayı Allah'ın rahmetinden ümidi kesen kişinin büyük günah işlemiş olduğunu dile getirir. El-Mekki recâyı üç dereceye ayırır. Birincisi, Mukarrebun ariflerinin ümidi, en büyük paya göz dikip ümit bağlamaktır. Bu ilahi yakınlık, Allah ile meclis kurma arzusudur. İkincisi, Ashab-ı yemin ehlinin

¹⁶¹ Kaşani, age., s. 261-262.

¹⁶² Sühreverdi, age., s. 645.

¹⁶³ Kuşeyri, age., s. 184.

¹⁶⁴ Gazali, 2002(C. 4): s. 260-263.

ümidi, Allah'ın vaat ettiğine inanarak, onun lütuf ve ikramına ümit bağlamaktır. Üçüncü derecedeki recâ, iyi amellerle gönlün huzur bulması, bu amellerin elden kaçırılmasından korkarak hemen onları yapmaya koşmak, sonrasında da yaptığı hizmetin kabul edilmesini ummaktır. Mekki, insanların recâ ve havf konusunda dört tabakaya ayrıldığını dile getirir. Birinci tabakadaki insanlar, mümin olarak yaşayıp mümin olarak ölenlerdir. Bunlar hem kendileri için hem de diğer müminler için Allah'ın mağfiretinden şüphe etmeyen kişilerdir. İkinci tabakadaki insanlar mümin olarak yaşayıp kâfir olarak ölen insanlardır. Bunların Allah'ın hem kendilerine hem diğer insanlara azap edeceğinden şüphe duymamaları gerekir. Üçüncü tabakadaki insanlar, kâfir olarak yaşayıp mümin olarak ölen kişilerdir. Dördüncü tabakadaki insanlar kâfir olarak yaşayıp kâfir olarak ölen insanlardır¹⁶⁵.

Herevi'ye göre recâ sâliklerin mertebelerinin en zayıflarından biridir. Zira kalbi recâ içinde olan kimse, Allah'ın sayısız rahmetinden ötürü kullarını cezalandırmasına göre affetmesinin daha uygun olduğu düşüncesine kapılır. Herevi'nin recâ için iki farklı bakışı vardır Birincisi, Allah'a ve O'nun hükmüne şartsız teslimiyetten ziyade kendi adına bir beklenti içinde bulunmayı ve nefsin hazlarına kapılmayı ifade eder. İkincisi, sâlikin ümitsizliğe düşmemesini sağlayan ve korku hâlinin tamamen ona egemen olmasını engelleyen hâldir. Herevi recâyı üç dereceye ayırır. Birincisi, avamın ümidi, sâliki hayırlı işler yapmaya ve hizmetini arttırmaya sevk eder. İkincisi, riyazet sahiplerinin ümidi, vakitlerini saf hâle getirip himmetlerini gayrden arındırarak bir tek Allah'a yönelmeleriyle ilgili ümittir. Üçüncüsü, kalp ehlini ümidi Allah ile karşılaşma ve O'nunla ünsiyette olma iştihakı oluşturmaktadır¹⁶⁶.

Ahmet Yesevi *Fakr-name* adlı eserinde ümidi tarikatın makamlarından saymıştır. Ona göre tarikatın dördüncü makamı olan recâ, Allah'ın engin rahmetinden ümitli olmak demektir. *Divan-ı Hikmet*'te sâlikin ümit hâlinden bahseden birçok hikmetlere rastlanmaktadır. Recâ kelimesini tek bir hikmetinde kullanıp diğerlerinde ise ümit kelimesini kullandığı görülmektedir. Burada Ahmet Yesevi'nin hikmetlerinin anlaşılması için sade Türkçeyi kullandığı dikkat çekmektedir¹⁶⁷:

Kul Hoca Ahmed, bu yolları kolay bilme,

¹⁶⁵ Mekki, 2004(C. 2): s. 319-336.

¹⁶⁶ Tek, age., s. 98-101.

¹⁶⁷ Hikmetler: 372/191; 101/125; 105/29; 119/37; 140/51; 200/91; 361/184; 76/12; 94/21; 95/21; 96/21; 103/27; 193/85; 220/101; 225/104; 250/120; 301/148; 326/161; 361/184; 383/199; 395/207; 419/218; 461/240; 463/241.

Hak rahmeti sayısız erişip mağrur olma.
Havf ve reca içre dur, gönül koyma,
Kahr içinde lutfunu anlayıp yürümez misin¹⁶⁸?

Ümit ile gelmişim dergâhına Allah'ım
Günâhkârım, isyankâr elimi tut seherde¹⁶⁹.

2.2.3. Muamelâta Dair Mertebeler

2.2.3.1. Hürmet

Hürmet kelimesi “riayet edilmesi, yerine getirilmesi gereken, ihlâli yasak olan; ödev, hak”¹⁷⁰ anlamına gelir ve saygı olarak ifade edilir.

Kaşani'ye göre, hürmet, saygı ve tazimdir. O, hürmeti “Allah'ın koyduğu yasaklara saygı göstermek” şeklinde tanımlar. Ona göre, saygının seçkinlere ve avama göre farklı dereceli vardır. Avamın yasaklara hürmeti, vaat edilen şeylere ulaşmak için ümit etmek ve Allah'ın azabından korkarak O'nun emirlerine uymaktır. Müritlerin hürmeti, kulun Allah'tan utandığından dolayı doğan tazimidir. Seçkinlerin hürmeti, müşahede hâlinde Hakk'ın edep dairesinden çıkmaktan korumasıdır¹⁷¹.

Hürmeti ilk defa bir tasavvuf mertebesi olarak ele alan Herevi'dir. Herevi'ye göre hürmet, Allah'ın emirlerine muhalefet etmemek ve cüretkâr olmamak için nefsi ezmektir. Sad Meydan adlı eserinde hürmeti “hayâ duyup saygı göstermektir¹⁷²” şeklinde tarif eder. Herevi hürmeti üç dereceye ayırmıştır. Birincisi, Allah'ın rızası için O'nun emir ve nehiyelerine saygı göstermektir. Ancak bu hürmet sevap arzusuyla ve ceza korkusu sebebiyle meydana gelmemelidir. Çünkü ceza korkusu veya sevap kazanmak amacıyla yapılan hizmet Allah rızası için değil nefis için olur. İkincisi, sıfat ve isimleriyle ilgili zahirlerine göre anlayıp teşbih ve tevilden sakınmaktır. Üçüncüsü, bast halinde hürmeti muhafaza etmektir. Bu hürmet müşahede ehlinindir.

¹⁶⁸ Yesevi, age., s. 372.

¹⁶⁹ Yesevi, age., s. 101.

¹⁷⁰ Mustafa Çağrı, DİA, İstanbul, 2009, C. 36, s. 211.

¹⁷¹ Kaşani, age., s. 202-203.

¹⁷² Muhammet N. Tan, Abdullah Enseri Herevi'nin Tasavvuf Tarihindeki Yeri ve Sad Meydan'ı, Doktora Tezi, İstanbul, 2013, s. 352.

Burada sufiler müşahedelerini Hak'tan başka bir sebebe bağlamamaları gerekmektedir¹⁷³.

Ahmet Yesevi için hürmet, Allah yolunda onun emirlerini ve yasaklarını yerine getirmek, tazim etmek ve saygı duymaktır. Hikmetlerinde kul Allah'a, Hz. Peygambere ve irfan sahibi şeyhlere saygı duymaktadır. Salik akıllı ise, Allah'a hizmet eder, yasakladığı şeylerden uzaklaşır:

Pîr-i kâmil Hakk Mustafâ, şüphesiz bilin;
Nereye varsan, vasfını söyleyip saygı gösterin
Salât-selâm deyip Mustafâ'ya ümmet olun;
O nedenle altmış üçte girdim yere¹⁷⁴.

Ahmet Yesevi, gafillerin Allah'ın emirlerine ve yasaklarına hürmeti olmadığını dile getirir. Yaptıkları bütün ibadet ve hizmet sahtedir, insanların hürmetini kazanmak içindir:

Şeyhim diye zâlimlere hizmet kıldın,
Göz yumarak değerli eyleyip izzet kıldın.
Nimet verse cânın ile hürmet kıldın,
Câhil olup zâlim sıfat olmaz mısın¹⁷⁵?

Gerçek arifler ise bu dünyada hürmet aramazlar. Allah rızası için nefsini kırıp, dünyadan çekilir ve gece gündüz ibadet kılar¹⁷⁶.

Ârif, âşık dünyâ için gâm yemedi,
Bu dünyada izzet-hürmet ver demedi.
Gece-gündüz göz yaşından ayrılmadı,
Gaflet ile gamlarına batmaz olur¹⁷⁷.

¹⁷³ Tek, age., s. 111-114.

¹⁷⁴ Yesevi, age., s. 51.

¹⁷⁵ Yesevi, age., s. 369.

¹⁷⁶ Hikmetler: 52/3; 88/18; 178/76; 237/111; 109/32; 286/141; 309/153; 310/153; 467/242.

¹⁷⁷ Yesevi, age., s. 369.

2.2.3.2. İhlas

İhlas kelimesi sözlükte “arınmak, saflaşmak, kurtulmak” manalarını ifade eder¹⁷⁸.

Kaşani, ihlasın kalp ve beden amellerini kötü niyetten arındırmak olduğunu söyler. Yapılan her amel sadece Allah için olmalıdır. İhlas üç çeşittir. Avamın ihlası, kalbin kötü niyetlerden temizlenmesidir. Seçkinlerin ihlası, amelden ameli görmeyi çıkartmaktır. Bu tür ihlasa sahip olan sâlik amel karşılığında sevap kazanacağını düşünmekten kurtulur. Seçkinlerin seçkinlerinin ihlası, ihlası görmekten kurtulmaktır¹⁷⁹.

Herevi, ihlası “amelin her türlü kusurdan arındırılması” şeklinde tanımlar ve onu üç dereceye ayırır. Birinci derecedeki ihlas, ameli görmemeyi, amel için karşılık beklememeyi ve amelden razı olmamayı ifade eder. İkinci derecedeki ihlas, sâlikin ameli kendine nispetten hayâ duymasını, müşahedeye erdiği fikrinden sakınarak gayreti sürdürmesini ve bu şekilde ameli Hakk’ın bir lütfu olarak görmesidir. Üçüncüsü, ameli zahiri ilme uydurmak, Allah’ın hükümlerine razı olmak ve nefsin köleliğinden kurtulmakla hâsıl olan ihlastır. Salikin ameli şeriata uygun olmalı¹⁸⁰.

Hoca Ahmet Yesevi için de ihlas, kalbi ve ameli kötü niyetten temizlemektir. İhlas temiz kalple, iyi niyetle Allah’a yönelmektir. Ona göre sâlikin ameli daima ihlaslı olmalıdır. Gerçek ihlâs sahibi olan kul Allah yolunda gece gündüz hizmet kılar ve Allah’ın cemalini görmeyi kazanır. Şeyhe ihlaslı bir şekilde bağlanan sâlik Allah’a ihlasla bağlanmış olur¹⁸¹:

İhlâs gerek ey tâlib âşık olsan,
Cândan geçip sıkıntı çekip sâdik olsan,
Ondan sonra dergâhına lââyık olsan,
Lâyık olmadan cemâlini görse olmaz¹⁸².

¹⁷⁸ Süleyman Ateş, DİA, İstanbul, 2000, C. 22, s. 535.

¹⁷⁹ Kaşani, age., s. 42-43.

¹⁸⁰ Tek, age., s. 114-118.

¹⁸¹ Hikmetler: 58/6; 59/6; 81/14; 104/28; 154/60; 324/160; 87/18; 159/63; 178/77; 239/113; 247/120; 288/142; 296/147; 302/149; 314/154; 315/155.

¹⁸² Yesevi, age., s. 247.

Ahmet Yesevi hikmetlerinde sahte dervişlerden bahsetmektedir. Öyle insanların kalbinde ihlas bulunmaz. O, bu hikmetleriyle doğru yolu arayan talipleri uyarmaktadır¹⁸³:

Şükürsüzün kötü-iyi herkes Pîr'i,
İhlâsı yok Pîr'e malûm dâim sırrı,
Nice desem, gitmez ondan gönül kiri,
Şükürsüzler Pîr'den ülüş aldığı yok¹⁸⁴.

2.2.3.3. Tevekkül

Tevekkül Arapça, vekil edinme, güvenme anlamında bir kelimedir. Gerekli tüm çabayı sarf ederek, her türlü, tedbiri aldıktan sonra işi tam bir inançla Allah'a emanet etmeye tevekkül denir. Tevekkül kalbin amelidir¹⁸⁵.

Ebu Talib el-Mekki, tevekkülü faziletli makamlardan sayar. Salık için tevekkül farzdır. Çünkü tevekkül bir kalp amelidir ve imanı gerektirir¹⁸⁶.

Herevi, tevekkülü kulun işini bütünüyle Allah'a teslim etmesi şeklinde tarif eder. Avam için tevekkül mertebesi en zor olanıdır, havas içinse yolların en kolayıdır. Ona göre tevekkülün üç derecesi vardır. Birinci derecede kul sebepleri terk etmeden Allah'a tevekkül eder. Sebeplere sarılmanın nedeni nefsinin onlarla meşgul etmesidir. İkinci derecede kul sebepleri bırakarak sadece Allah'a itimat eder. O'ndan başka hiç kimseden beklentisi olmaz. Üçüncüsü, tevekküle arif olmak beraberinde onu kendine ait bir hâl olarak görmekten de kurtulmaktır. Salık her şeyin Allah'a ait olduğunu idrak edince sahip olmadığı bir şeyle ilgili bir iddiada bulunmaz. Bütün mal mülkü mutlak sahibine teslim eder ve ihlaslı kula döner¹⁸⁷.

Ahmet Yesevi'nin hikmetlerinden hareketle tevekkül, nefsi kırarak sadece Allah'a teslim olmak anlamına gelir. Hazret-i Sultan hikmetlerinin tamamında insanları Allah yolunda yürümeye çağırır. Bu yola giren kimse Hakk'ın rahmetinden ümitli olur, sabahtan akşama kadar amel eder ve Hakk'a tamamen güvenerek teslim

¹⁸³ Hikmetler: 317/155; 371/191; 336/169; 347/174, 382/198; 398/208; 415/217; 424/200; 433/225; 434/225; 435/226; 452/236; 465/242; 470/243; 478/248.

¹⁸⁴ Yesevi, age., s. 316.

¹⁸⁵ Cebecioğlu, age., s. 273.

¹⁸⁶ Mekki, 2004(C. 3): s. 13-15.

¹⁸⁷ Tek, age., s. 124-128.

olur. Eğer insan akıl sahibi ise dervişlerin yolundan yürür, Allah’a tevekkül eder. Eğer değilse tamahkârlığa devam eder¹⁸⁸:

Ey dostlar, tevekkülün kılıcını,
Bele bağlayıp yola kadem koyasım gelir.
“La taknetû” rahmetinden ümîd tutup,
Meveddetin gülzârında esesim gelir¹⁸⁹.

Âkil isen, akşam-sabah dinmeden ağla,
Erenlerin yürüdüğü yolunu sorup anla,
Tevekkülü Hakk’a kılıp, belin bağla,
Yola giren erenlerin gayreti var¹⁹⁰.

2.2.4. Sâlikin Ahlâka Dair Mertebeleri

2.2.4.1. Sabır

Sabır birini bir şeyden alıkoymak, dayanmak anlamına gelmektedir. Başına gelen belalara, sıkıntılara dayanmaktır¹⁹¹.

Sühreverdi’ye göre sabır nefes gibidir. O, sabır ve ilmin bir bütün olduğu düşüncesindedir. Biri olmazsa diğeri tek başına var olmaz. Çünkü ilim yol gösterir, sabır ise kabul eder. Sabırsız yol yararlı olmaz¹⁹².

Kaşani’ye göre sabır, nefsi taatleri yerine getirmek ve Allah’ın emir ve yasaklarına uymak konusunda zorlamaktır. Ardından amelleri görmekten, iddiadan, ilim, hal ve ruh için meydana gelen sırları açıklamaktan yüz çevirmeye zorlamaktır. Ortaya çıkan ilhamlar ve tecellilerde karşılaşılan sıkıntılara karşı ruhu direnmeye zorlamaktır. Bununla birlikte ruhu türlü belalara karşı direnmeye zorlamak gerekir. Çünkü başa gelen belalar birer perde gibidir ve kalktığında bela ve sıkıntıların aslında nimet ve ihsan olduğu görülür. Bu şekilde sâlikin makamı önce sabır iken şükür haline gelir. Sabır, bütün makam ve halleri içerir. Çünkü bütün bunlar nefsi

¹⁸⁸ Hikmetler: 463/241; 181/78.

¹⁸⁹ Yesevi, age., s. 383.

¹⁹⁰ Yesevi, age., s. 459.

¹⁹¹ Cebecioğlu, age., s. 222.

¹⁹² Sühreverdi, age., s. 634.

şükre yönlendirmek ve onu düzeltmenin güçlüğüne katlanmak için zorlamayla gerçekleşir. Bu da sabrı iyi huyların en kapsamlısı ve makamların geneli haline getirir¹⁹³.

Kuşeyri, sabrı iki kısım olarak değerlendirir. Birincisi, kulun kendi iradesiyle yapacağı şeylere gösterdiği sabırdır. İkincisi, kulun iradesi dışında olan şeylere gösterdiği sabır. Bunlardan birincisinde iki çeşit sabır vardır. Birincisi, Allah'ın emir ve yasaklarını yapmasında sabretmektir. İkincisi, Allah'ın yasaklarına karşı sabırdır. Kulun iradesi dışında şeylere sabrı ise Allah'ın takdiriyle meydana gelen bela ve sıkıntılara kişinin sabretmesidir¹⁹⁴.

Herevi, sabrı, nefisteki sabırsızlık özelliğine rağmen onu şikâyet etmekten alıkoymaktır şeklinde tanımlar. Sabır mertebesi avam için zordur. Sabrın üç mertebesi vardır. Birincisi, kulun iman üzere kalmak ve haramdan kaçınmak için günahlara karşı sabretmesidir. Bu sabır ahirette cezalandırılma korkusuyla veya Allah'tan utanma sebebiyle meydana gelir. İkincisi, sâlikin ameline hükümleri yerine getirmesiyle beraber ihlası da gözeterek Allah'a itaatte sabretmesidir. Üçüncüsü, kulun Hakk'ın sabredenlere vaat etmiş olduğu şeylere kavuşmak ümidiyle bela ve sıkıntılara karşı sabretmesidir¹⁹⁵.

Ahmet Yesevi'nin hikmetlerinden hareketle sabır, nefsi emir ve yasaklara uymaya zorlayarak terbiye etmektir. Salık başına gelen herhangi bir olaydan dolayı şikâyet etmemelidir. Allah'a dua edip, sadece ondan yardım beklemelidir¹⁹⁶:

Hâlık'ımdan haber eriştî, şükreden oldum;
Her kim çekiştirdi, belki tepdi, sabreden oldum;
Bu âlemde hiç uyumayıp hâzır oldum;
Hay u heves, ben-bencillik gitti dostlar¹⁹⁷.

Herevi'nin belirttiği gibi âşıkların sabrı vaat edilmiş şeylere kavuşmak ümidiyle gerçekleşir. Allah'tan gelen belalara direnmeden âşık nefsi terbiyelemez.

¹⁹³ Kaşani, age., s. 326.

¹⁹⁴ Kuşeyri, age., s. 232-233.

¹⁹⁵ Tek, age., s. 137-140.

¹⁹⁶ Hikmetler: 56/5; 73/11; 111/33; 157/62; 241/115.

¹⁹⁷ Yesevi, age., s. 56.

Sabır ancak sıkıntılara karşı durarak elde edilir. Allah'ın kulları gelen belalardan razıdırlar¹⁹⁸:

Kul olarak kulluk eyler Rabb'ine
Tenini, cânını esîrgemez o Mevlâ'sına;
Sabreder olup umut tutar vaadine
Cefasından gerçek âşıklar dönmez olur¹⁹⁹.

Ahmet Yesevi hikmetlerinde sıkça Hz. Peygamberi anmaktadır. Onun hayatını ve amelini örnek alarak, insanlara doğru yolu göstermeye çalışmaktadır. Hz. Peygamberimizin sabrı sabrın en güzel misalidir²⁰⁰:

Şeriati sözledi, tarikati izledi,
Hakîkati gözledi, yâ Mustafâ Muhammed.
Sabreyledi kanâat, takvâ eyleyip ittikâ.
Gece-gündüz ibâdet, yâ Mustafâ Muhammed²⁰¹.

2.2.4.2. Rıza

Rıza “hoşnut ve memnun olmak, tasvip etmek, beğenmek” anlamlarını ifade eder. Kur'an'da ve hadislerde rıza kavramı üzerinde önemle durulmuş, müminler Allah'ın rızasını kazanmaya teşvik edilmiş, rıza mertebesine ermenin en büyük mutluluk olduğu ifade edilmiştir²⁰².

Kaşani rıza mertebesini üç dereceye ayırır. Avamın rızası Allah'tan ve Hz. Peygamberden razı olmasıdır ve onları kabul etmesidir. Seçkinlerin rızası, bir kul olarak başına gelen her şeyin Allah'tan olduğunu bilmek ve ondan razı olmaktır. Âşıkların rızası ise hiç hüküm vermeden kendi iradesini terk etmek ve Hakk'ın iradesini kabul etmek. Bu âşıklar için bir muhabbet makamıdır²⁰³.

¹⁹⁸ Hikmetler: 254/123; 255/123; 469/243; 261/127.

¹⁹⁹ Yesevi, age., s. 254.

²⁰⁰ Hikmetler: 387/201; 391/204; 486/251.

²⁰¹ Yesevi, age., s. 387.

²⁰² Süleyman Uludağ, DİA, İstanbul, 2008, C. 35, s. 56.

²⁰³ Kaşani, age., s.267.

el-Mekki, rıza makamını tevekkül, zühd ve muhabbet makamlarıyla ilişkilendirmektedir. El-Mekki şöyle der: “Rıza makamının başı sabır, sonra da kanaat gelir. Ardından sırasıyla zühd, muhabbet ve tevekkül gelir. Buna göre rıza, tevekkül ehlinin makamıdır. Tevekkül de rıza ehlinin makamıdır²⁰⁴”.

Herevi’ye göre rıza, Allah’a yönelmek için yol ve üslubun adıdır. İnsanın tereddüde düşmeksizin Hakk’ın muradınca durması, sülukünde durduğu yerin veya bulunduğu makamın ne ötesini, ne berisini istememesi, hâlinde bir artış yahut değişiklik beklememesi artık rızanın anlam alanındadır. Bu anlamıyla rıza, avam için meşakkatli bir yol, havas içinse yolların henüz başlangıcıdır. İlk mertebesinde rıza Allah’tan razı olup O’na ibadet ederek sevgice Allah’ı her şeyden ziyade layık görmektir. İkinci mertebesinde rıza, Allah’tan razı olan kulun nezdinde tüm hâllerin eşit olup artık insanlarla husumeti terk etmesi ve böylece ısrardan vazgeçmesidir. Üçüncü mertebesinde rıza, Allah’ın rızasıyla razı olmak ve kulun kendisi adına bir hoşnutluk-hoşnutsuzluk hâline kapılmaması, iradesinin ortadan kalkmasıdır²⁰⁵.

Ahmet Yesevi için rıza Allah’tan ve Hz. Peygamberden razı olmak, her şeyin Hakk’tan geldiğine inanmak ve Allah’a yönelmektir. O, rıza makamını riyazet, kanaat ve tevekkül makamlarıyla ilişkilendirir. Kul şeyhe teslim olup hizmet ederek rızasını kazanırsa, Allah’ın rızasını kazanmış olur. Sâlik Allah rızası için Allah’ın emirlerini yerine getirmesi lazım²⁰⁶:

Tarikate siyâsetli mürşid gerek;
O mürşide itikâtlî mürîd gerek;
Hizmet kılıp Pîr rızâsını bulmak gerek;
Böyle âşık Hakk’tan pay alır imiş²⁰⁷.

Pîr rızâsı Hakk rızâsı olur dostlar;
Hakk Taâlâ rahmetinden alır dostlar;
Riyâzette sır sözünden bilir dostlar;
Öyle kullar Hakk’a yakın olur imiş²⁰⁸.

²⁰⁴ Mekki, 2004(C. 3): s. 161-170.

²⁰⁵ Tek, age., s.140-143.

²⁰⁶ Hikmetler: 208/106; 340/170; 278/136;

²⁰⁷ Yesevi, age., s.208.

²⁰⁸ Yesevi, age., s.208.

Ahmet Yesevi, hikmetlerinde ariflerin rızasından misal vermektedir. Ona göre âşıkların rızası, kendinden geçmek, iradesinden vazgeçmek ve tamamen Allah'a teslim olmaktır. Âşıkların derecesindeki rıza muhabbet makamıdır. Allah'ın gerçek kulları O'ndan daima razıdırlar²⁰⁹:

Aşkın bağıni gezmeden âşık olunmaz,
Hakirlik-ağlamaklık çekmedikçe nefsin ölmez,
Bir damlaya râzı olmadan o inci olmaz,
Râzı olup hâs cevherinden aldım ben işte²¹⁰.

Ahmet Yesevi bazı hikmetlerinde Allah'ın kulundan razı olması durumlarından bahsetmektedir. Kul Allah'tan gelen dertlere razı olsa, nefisini bu şekilde kırsa Allah ondan razı olur. Fakir ve yetimlere yardım etse Allah yine kulundan razı olur²¹¹.

Hoca Ahmet Yesevi Divan-ı Hikmet'tin 66. Hikmetinde kulun her şeyden razı olması ve Allah'a sığınması gerektiğini dile getirir. İnsanın başına gelenler Hak tarafından verilmiştir. Gerçek bir kulun bunu idrak etmesi lazım ve Allah'tan razı olması gerekir. Gafillerden ve Allah'tan uzaklaştıran her şeyden kaçmak gerektiğini söyler²¹²:

Niyet eyledik Kâbe'ye, râzı olun, dostlarım;
Ya ölürüz, geliriz, râzı olun, dostlarım²¹³.

Niyet kıldık Kâbe'ye, Hakk Mustafâ ravzasına;
Nasîp kıla herkese, râzı olun, dostlarım²¹⁴

2.2.4.3. Şükür

Övgü anlamına gelen şükür, nimet vereni övmek demektir. Başka bir görüşte şükür, kulun Allah'ın verdiği nimetleri veya kendisinden uzaklaştırdığı sevimsiz şeyleri gereği gibi düşünmesidir²¹⁵.

²⁰⁹ Hikmetler: 76/12; 287/142; 306/152; 219/100; 125/41.

²¹⁰ Yesevi, age., s.76.

²¹¹ Hikmetler: 410/215; 46/1; 283/138; 227/105; 373/193; 152/59.

²¹² Hikmetler: 165/66; 166/66.

²¹³ Yesevi, age., s.165.

²¹⁴ Yesevi, age., s.165.

Kuşeyri, şükürü nimeti sahibine nispet etmektir²¹⁶ şeklinde ifade eder.

Kur'an-ı Kerim'de şükür kelimesi ve türevleri yetmiş beş yerde geçmektedir. Bunların çoğunda Allah'ın nimetleri ve ihsanlarından söz edilmekte, dolayısıyla insanların Allah'a şükretmesi gerektiği bildirilmekte ve şükredenlere verilecek mükâfatlar anlatılmaktadır. Bununla birlikte hadislerde şükür kavramı hem "verdiği nimetten dolayı kulun Allah'a minnettar olması" hem "Allah'ın kullarının şükürüne karşılık vermesi, iyiliklerini ödüllendirmesi" hem de "insanların birbirine teşekkür etmesi" manasında geçmektedir. Bazı hadis kitaplarında şükürle ilgili özel başlıklar bulunur²¹⁷.

Gazali şükür kavramını geniş bir şekilde incelemiştir. Ona göre şükür ilim, hal ve amelden meydana gelmektedir. Sâlik şükredebilmek için her şeyin nimet olduğunu ve bütün nimetlerin Allah'tan geldiğini bilmek gerekir. Nimeti başkasından bilmek ise şirkin bir türüdür. Şükürün hâl düzeyinde nimeti ve nimete kavuşmayı önemsemeyip bizzat nimet sahibinden dolayı sevinmek gerekir. Amel yönünden şükürün kalp, dil ve başka organlarla ilgisi vardır. Kalbin şükürü bütün yaratılmışlar için iyilik düşünmek, dilin şükürü Allah'a minnettarlığını ifade etmek, organların şükürü Allah'ın verdiği nimetleri O'na itaat sayılacak şekilde kullanmaktır²¹⁸.

Herevi'ye göre şükür, nimetin Allah'tan olduğunun bilinmesidir. Herevi şükürü üç derecede ele alır. Birincisi, nimetlere karşı şükürdür. Burada kulun ettiği şükür kendisine daha önce verilen ve sonradan bahşedilecek olan nimetlerin karşılığı içindir. Allah böyle bir şükürün karşılığında nimeti arttıracığını ve sevap vereceğini vaat etmiştir²¹⁹.

İkincisi, başa gelen belalara karşı şükürdür. Herevi'ye göre bu dereceye sahip olan kullar cennete ilk davet edilenlerdendir. Çünkü belaların Allah'tan geldiğini bilerek ve O'nun hükmüne boyun eğerek şükretmek en zor ibadetlerden sayılmıştır.

Üçüncüsü, sâlikin nimetten ziyade nimet vereni müşahede etmesidir. Bu derecede sâlik nimeti verenin huzurunda bulunmaktadır. Bu şekilde sevdiğinden gelen her türlü zorluğa razı olur ve bundan mutlu olur²²⁰.

²¹⁵ Kaşani, age., s.315.

²¹⁶ Kuşeyri, age., s.223.

²¹⁷ Mustafa Çağrı, DİA, İstanbul, 2010, C.39, s.259-261.

²¹⁸ Gazali, 2002(C. 4): s.157-162.

²¹⁹ Tek, age., s.143-147.

²²⁰ Tek, age., s.146-147.

Ahmet Yesevi için şükür, kulun nimet vereni övmesidir. Kul nimetlerin Allah'tan geldiğini idrak ettiği vakit O'na şükreder. Cenab-ı Hak öyle bir kulunun nimetini arttırır. Günahlarını bağışlayıp lütfeder. Kabir azabından kurtarır²²¹:

Aşk sultânı geçersiz kıldı aklımızı,
Hem kovaladı nefis ve şeytân, kibrimizi.
Şükrenlillah, bildik şimdi Rabbimizi,
İlhâm ile verir mânâ, sezdik, dostlar²²².

Ahmet Yesevi söylediği hikmetlerinde kendisinden daima misal etmektedir. O, kendisine nimetin verildiğini ve şükür ettiğini dile getirir. Hikmetlerinde daima Allah'a şükretmektedir²²³:

Kul Hoca Ahmed, Bir Allah'ın evinde ağlayıp söyler,
Koy boynuna futayı, şükr edeyim imana²²⁴.

2.2.4.4. Hayâ

Hayâ sözlükte “utanma, çekinme; tövbe, vazgeçiş” anlamlarına gelir ve “nefsin çirkin davranışlardan rahatsız olup onları terk etmesi”²²⁵ şeklinde tarif edilir.

Kaşani hayânın iki çeşidini bildirir. Avamın hayâsı, Hakk'ın gördüğünü bildiği için kendinde oluşan utanma hâlidir. Bu derecede kul Allah'ın emirlerini yerine getirmeye ve yasaklanan şeylerden uzak durmaya gayret eder. İkincisi, seçkinlerin hayâsı, birliği müşahedeyle gerçekleşen durum. Kulun başkasına sığındığını Hakk'ın görmesinden utanmasıdır. Zira her iş Allah'a aittir²²⁶.

Herevi'ye göre hayânın üç derecesi vardır. Birincisi, kulun Allah tarafından izlenmekte olduğunu bilmesinden meydana gelen hayâdır. Bu durum sâliki kötü ve iyi amelleri ayırt etmeye, belalardan şikâyet etmemeye sevk eder²²⁷.

²²¹ Hikmetler: 343/172; 422/247.

²²² Yesevi, age., s.328.

²²³ Hikmetler: 256/124; 412/215.

²²⁴ Yesevi, age., s.433.

²²⁵ Mustafa Çağrı, DİA, İstanbul, 1997, C. 16, s.554.

²²⁶ Kaşani, age., s.225-226.

²²⁷ Tek, age., s.147-150.

İkincisi, tefekkürden doğan hayâdır. Bu kalbin Allah'ın daima kuluyla birlikte olduğu duygusunu hiç şüphe etmeden yaşamasıdır. Bu hayâ kulun Allah ile ünsiyet kurmasına ve insanlardan uzaklaşmasına neden olur. Üçüncüsü, Allah'ın eşsizliğinden doğan tecelliyi müşahede ile meydana gelen hayâdır. Bu derecede sâlikin önce heybet kaplar ve sonrasında bu heybet hayâ ile birleşir. Bu heybetten dolayı kul insanlardan uzaklaşarak cem' mertebesine gider²²⁸.

Ahmet Yesevi hayâyı nefsin çirkin ve kötü davranışlarından dolayı Allah'tan utanmaktır şeklinde gösterir. Utanma hâlini korku ile ilişkilendirir. Kul yaptığı günahlardan dolayı Allah'tan utanır aynı anda da korkar. Bu nedenle Hakk'tan af diler²²⁹:

Utanarak korkup geldim günâhımdan,
Zâtı yüce bağışlayan Allah'ımdan,
Nidâ geldi ümitsiz bırakmayıp dergâhımdan,
Elimi tutup yola koy Ente'l-Hâdi²³⁰.

Ahmet Yesevi hikmetlerinde hayâsız insanlardan da bahsetmektedir. Utanma ve korku gibi hislerden mahrum kalan gafiller hayvan gibidir. Yesevi böyle insanlardan dolayı meleklerden utandığını söyler²³¹:

“Ben melekten utanç duyarım, ey ümmetim...”
Yaratan'dan korkmaz mısın düşük himmetim,
Gece yatmadan ibâdet etsen hoş devletim,
Mustafâ'ya mâtem tutup girdim ben işte²³².

Tamah etme Hoca'yım deyip eşiklerde,
Akl yoktur İhlâs kılan kişilerde.
Utanma ve hayâ gitti büyük-küçüklerde,
Âhir zamân nîşânesini bilmez misin²³³?

²²⁸ Tek, age., s.149-150.

²²⁹ Hikmetler: 292/144; 393/205;393/205.

²³⁰ Yesevi, age., s.94.

²³¹ Hikmetler: 66/8; 371/191; 462/240; 462/240.

²³² Yesevi, age., s.66.

²³³ Yesevi, age., s.371.

2.2.4.5. Sıdk

Sıdk kelime olarak “hakikati ifade eden, gerçeğe uygun olan söz, doğruluk, dürüstlük, güvenilirlik²³⁴” anlamına gelir.

Kaşani sıdkı iki anlamda alır. Birincisi, dilin söylediğinin içteğine uygun olmasıdır. İkincisi, bir şeyin tam kuvvete sahip olmasıdır. Sufilere göre sıdk sözlerde, fiillerde ve hallerde gerçeğe uygunluk demektir. Sözlerin doğruluğu, söylenene uymaktır. Sadık kimse içindekiyle konuştuğu aynı olan kişidir. Fiillerin doğruluğu, riyasız amel ile Allah’a bağlanmaktır. İkiyüzlü olmak sadıkların ahlâkından değildir. Hallerin doğruluğu, kalbinde hiçbir şekilde Hak’tan ayrılık hâli olmaksızın himmetlerin Allah’ta toplanması²³⁵.

Kuşeyri’ye göre sıdk kulun hâllerine leke, inancına şüphe, amelinde de kusur etmemesidir. Sözünde doğru olanı sadık, bütün söz, fiil ve hâllerinde dürüst kimseyi de sıddık olarak tanımlar²³⁶.

Gazali sıdkın altı çeşidini belirtir. Onlar: sözde sıdk, niyet ve iradede sıdk, karar vermesinde sıdk, kararında durmasında sıdk, amelde sıdk ve dini ve manevi mertebelerde sıdk²³⁷.

Herevi, sıdkı “bir şeyin nasılsa o şekilde, hakikatiyle meydana gelmesidir” şeklinde tarif eder. O, sıdkı üç dereceye ayırır. Birincisi, niyette doğruluktur. Niyette doğruluk kulun kalben Allah’tan başka şeylere iltifat etmemesini, riya gibi kusurlardan uzaklaşmasını, kaza olan ibadetleri telafi etmesini ve Allah’a ünsiyet halinde olmasını sağlar. İkincisi, sadığın yaşamayı sadece Hakk’a ibadet etmek için dilemesidir. Üçüncüsü, sıdkın hakikatini anlamaktır. Gerçek sıdk sadece sıdkı bilen için görünür. Allah, sâlikin amellerinden, hâlinden, vaktinden, niyetinden ve imanından memnun olunca onu sadık kullarından sayıp ondan razı olur²³⁸.

Ahmet Yesevi için de sıdk sözde, niyette doğruluktur. Eğer kul nefsi öldürüp, dünyayı terk edip sıdkı ile Allah’a yönelse Allah onu kabul eder. Eğer insan sadık ise sıdkı gerçekse Allah’ın huzurunda bulunmaya layıktır²³⁹:

²³⁴ Mustafa Çağrı, DİA, İstanbul, 2009, C. 37, s.99.

²³⁵ Kaşani, age., s.328-329.

²³⁶ Kuşeyri, age., s.257-258.

²³⁷ Gazali, 2002(C. 4) s.694-703.

²³⁸ Tek, age., s.150-153.

²³⁹ Hikmetler: 216/99; 191/83; 208/95; 210/96; 433/225.

Hakk'a âşık olup dedi Kul Hoca Ahmed;
Sıdkı ile işitene yüzbin rahmet;
Duâ eyleyim, görmeyeler sıkıntı, zahmet;
Akıllı isen, bir söz ile tamâm eyledim²⁴⁰.

Sıdk sadıklar içindir. Kul Allah için himmet etse muhabbet makamına ulaşır. Ancak yaptığı ameli riyasız olmalı. İnsan her işinde ve sözünde dürüst olmalı. Eğer kimse sıdkı ile günahından pişman olup tövbe eylese ve zikirde bulunsa Allah öyle kulun hizmetini kabul eyler²⁴¹:

Rahmân Melik'im rahmetine lâayık eyle,
Berki gibi himmet verip âşık eyle,
Ta ölene kadar sıdkım ile Sâdık eyle,
Olsa olmaz Pîr hizmetini kılmadıkça²⁴².

2.2.4.6. Tevazu

Türkçe'de alçak gönüllülük kelimesiyle karşılanan tevazu, "kendi itibar ve derecesini düşük görmek, birine boyun eğmek²⁴³" şeklinde tanımlanır.

Kaşani'ye göre tevazu kulun Allah'ın tasarrufuna boyun eğmesidir. Tevazu din karşısında, hakikat karşısında, insanlara karşı tevazu ve iradede alçakgönüllülük olarak üçe ayrılır. Din karşısında tevazu, akıl nedeniyle rivayete karşı çıkmamaktır. İnsanın kendisine makul gelen şey nedeniyle Kitap ve Sünnet'ten aktarılan şeylere karşı çıkmamasıdır. İradede alçakgönüllülük, kulun bütün istek ve arzularını bırakmasıdır. Kul Allah'tan kendisi için istediğini diler, arzularından vazgeçer ve tasarrufu kendi iradesine göre yapması için Allah'a bırakır. Hakikat karşısında tevazu, hakikate inandırmak için kulun kendi nefesine inmesi. İnsanlara karşı alçakgönüllülük, ihtiyaç zamanlarında hiç kimseye boyun eğmemek, zengin

²⁴⁰ Yesevi, age., s.145.

²⁴¹ Hikmetler: 286/141; 347/174; 347/174; 392/206.

²⁴² Yesevi, age., s.258.

²⁴³ Mustafa Çağrırcı, DİA, İstanbul, 2011, C. 40, s.583.

kibirleşmemek. Gerçek tevazu sahibi Allah'a hürmet ettiği için insanlara iyi davranır, onlara karşı alçakgönüllü olur²⁴⁴.

Gazali tevazuu kibir ve ucb kavramlarıyla birlikte ele almaktadır. Kibrin zıddı tevazudur. Ona göre gerçek tevazu, bir kimsenin kendisinden aşağı mertebede olanlara karşı gösterdiği alçakgönüllülüktür. Tevazu herkes için güzeldir, fakat en güzeli zenginlerin tevazuudur. Zalimlere ve zenginlere tevazu göstermek kişinin dinine zarar verir²⁴⁵.

Herevi, tevazuu “kişinin doğrunun karşısında boyun eğmesidir²⁴⁶” şeklinde tarif eder. Ona göre tevazu üç derecede tamamlanır. Tevazuun ilk derecesi, dine ve dinin herhangi bir deliline karşı çıkmamaktır. Dinin karşısında tevazu dini hükümlere, emir ve yasaklara tereddüt etmeden boyun eğmektir. Tevazuun ikinci derecesi, insanlara, özellikle Müslümanlara karşı alçakgönüllülüktür. Müslümanlar hepsi birbirine kardeştir. Kulun başka bir kula karşı büyüklük taslaması doğru davranış değildir. Tevazuun üçüncü derecesi, sâlikin sadece Allah için tevazu sahibi olmasıdır. Bu kulun Hakk'a teslim olması ve hükmüne rıza göstermesidir. Salik ettiği hizmeti karşılığında bir beklenti içinde olmaz. Benliğinden tamamen kurtulur²⁴⁷.

Ahmet Yesevi, Fakr-name adlı eserinde tevazuu hakikatin ilk makamı olarak göstermiştir. Alçakgönüllülük, herkesin yolunun toprağı olmaktadır²⁴⁸. Yani insanlara karşı tevazu göstermektir. Kendini başkalarından aşağıda görmesidir.

Allah sadece onun için tevazu kılanları sever, neflerini temizleyerek doğru yolu gösterir:

Kengeş ile o Burak'a bindirdiler,
Tören ve saygıyla, tevazular getirdiler,
Erenlerin karşısına kondurdular,
Kondurdular, ey yârânlar, konmayım mı²⁴⁹?

Ben Hakk'a tevazu kıldım, o hem kıldı,
“Allah!” dedim, “Lebbeyk!” diye cevap verdi,

²⁴⁴ Kaşani, age., s.164-165.

²⁴⁵ Gazali, 2002(C. 3): s.761-762.

²⁴⁶ Tek, age., s.161.

²⁴⁷ Tek, age., s.161-164.

²⁴⁸ Eraslan, Tosun, age., s.54.

²⁴⁹ Yesevi, age., s.449.

Rahmet kapısını açıp, beni yola saldı,
Servi benzeri dâim yeşerip ondum işte²⁵⁰.

2.2.5. Usûl Mertebeleri

2.2.5.1. İrade

Sözlükte “istemek, dilemek” anlamına gelen irade terim olarak “nefsin yapılması gerektiğine hükmettiği bir işi, bir amacı gerçekleştirmeyi istemesi, ona yönelmesi²⁵¹” şeklinde tanımlanmıştır.

Kuşeyri’ye göre irade sâliklerin yolunun başlangıcıdır. Kul bir şeyi istemedikçe onu yapmaz. Kuşeyri için irade, adet üzere olan şeyi terk etmektir. Çünkü halkın âdeti genelde gaflette ikamet etmek, arzu ve isteklerin peşinden gitmektir. Mürit ise bütün bunlardan soyunup çıkmıştır. Bu gibi şeylerden çıkışı iradesinin sahih olduğunun delilidir²⁵².

Herevi, iradeyi tasavvufun esaslardan sayar ve müridin isteyerek hakikat davetine cevap vermesi şeklinde ifade eder. İradenin üç derecesi var. Birincisi, ilim vasıtasıyla nefsin alışkanlıklarından kurtulmak ve iyi niyetle ariflerin üsluplarını sahiplenmektir, bu yolda kendini meşgul edecek şeylerden uzaklaşmaktır. İkincisinde irade, müridin hâline yönelmek suretiyle ünsiyetin rahatlığına kavuşmasıdır. Bu derecede sâlikin kalbine inen varidler Allah’ın ona kendisini tanıttırmasıdır. Üçüncü mertebesinde irâde salikin gaybet hâlinde iken istikâmeti ve edebe riâyeti elden bırakmamasıdır²⁵³.

Ahmet Yesevi, hikmetlerinde kulun yoluna başlaması iradete girmesidir. Sâlik şeyhe bağlanarak ona hizmet etmesi ve yolunu takip etmesi lazım²⁵⁴:

O beş harf meydânında cevlân kılar,
Zâhir-bâtîn beklemesiz ağlar.
Yedi aza gözlerini keten kılar,
Mürşid olup, irâdete girmek gerek²⁵⁵.

²⁵⁰ Yesevi, age., s. 457.

²⁵¹ Mustafa Çağrırcı, Hayati Hükelekli, DİA, İstanbul, 2000, C. 22, s. 380.

²⁵² Kuşeyri, age., s. 249-250.

²⁵³ Tek, age., s. 175-176.

²⁵⁴ Hikmetler: 66/8; 173/74; 174/74.

2.2.5.2. Zikir

Sözlükte “bir şeyi anmak, hatırlamak” anlamındaki zikir kelimesi tasavvufta “Allah’ı anmak ve unutmamak suretiyle gafletten ve nisyandan kurtuluş²⁵⁶” anlamında tarif edilir.

Kuşeyri, zikrin Allah’a ulaşma yolunda önemli bir aşama olduğunu belirtir. O, zikri iki kısımda değerlendirir: dille yapılan zikir ve kalple yapılan zikir.

Sâlik, dille yaptığı sürekli zikrinden dolayı kalp zikrine ulaşır²⁵⁷.

Kaşani’ye göre zikir kulun Allah’a yaklaşmasını sağlayan en büyük ibadet. Mürşitler Allah’a ulaşmak amacıyla telkin ettiği belirli bir zikri yerine getirir²⁵⁸.

Herevi, zikri “sâlikin daima Allah’ın huzurunda olduğunu bilerek O’ndan gafil olma ve O’nu unutma durumundan kurtulmasıdır²⁵⁹” şeklinde ifade eder.

O, zikri üç dereceye ayırır. Birincisi, Allah’ı övmek, dua etmek ve hukukuna riayet etmekten kurtaran cehri zikir. İkincisi, gizli zikirdir. Bu kalple yapılan zikirdir. Üçüncüsü, hakiki zikirdir. Gerçek anlamda zikredene nispet edilen zikirdir. Bu derecede sâlik zikrin Allah’tan sadır olduğunu anlar.

Ahmet Yesevi’nin tarikatinde cehri zikir yapılır. Divan-ı Hikmet’te zikir sıkça anılmaktadır. Hikmetlerinde zikrin önemi hakkında sıkça bahsedilir. Zikir nefsi öldürüp, sâliki Allah’a yakınlaştırır. Daima zikilde bulunan kul muhabbet makamına erişir. Ahmet Yesevi kendisinin gece gündüz zikrettiğini ve Allah’ın huzuruna layık görüldüğünü söylemektedir²⁶⁰:

Yedi yaşta Arslan Baba’ya verdim selâm,
“Hak Mustafâ emânetini eyleyin armağan”
İşte o zamanda binbir zikrini eyledim tamâm
Nefsim ölüp lâ-mekâna yükseldim ben işte²⁶¹.

²⁵⁵ Yesevi, age., s.396.

²⁵⁶ Reşat Öngören, DİA, İstanbul, 2013, C. 44, s.409.

²⁵⁷ Kuşeyri, age., s.269.

²⁵⁸ Kaşani, age., s.248-249.

²⁵⁹ Tek, age., s.187-191.

²⁶⁰ Hikmetler: 49/2; 50/2; 52/3; 52/3;63/8.

²⁶¹ Yesevi, age., s.46.

Yesevi tarikarında “Hu”, cehri zikir için kullanılmıştır. Cenab-ı Hakk’ın didarını görmek isteyenler, “Hu” , “Allah” diyerek zikreder²⁶²:

Aşka adım atanlar, Hakk Cemâlini görürler;
Mûsâ gibi mahşerde Hakk’tan suâl sorarlar;
Sarhoş olup vuslatında Hû zikrini kurarlar;
Arslan Babam sözlerini işitiniz teberrük²⁶³.

Ahmet Yesevi, hikmetleri ayet ve hadisleri içermektedir. Zikir Kur’an’da birçok ayette geçmektedir. Ahmet Yesevi’nin, hikmetinde “Allah’ı çok zikredin (33/41)” ayetinin kullandığını görebiliriz²⁶⁴:

“Allah’ı çok zikredin” diye ayet geldi,
Zikrin deyip ağlayıp yürüdüm ben işte.
Cemâlini Aşıklara vaad etti,
Âşık yolunda cânım verip yürürdüm ben işte²⁶⁵.

Ahmet Yesevi hikmetlerinde hakiki ve kalple yapılan zikirlerden de söz etmektedir²⁶⁶:

Sübhân Rabb’im bir katre mey eylese armağan,
Sır zikrini diye diye eylesem tamâm,
Hûrî-gılmân bütün melekler ona köle
Cennet içinde ipek giysiler biçer dostlar²⁶⁷.

Ahmet Yesevi hikmetinde cehri zikri ettiğinde Hz. Zekeriyya gibi olmak isteğini söyler. Hz. Zekeriyya kendi zamanında zikr-i erre ettiği belirtilir. Zikir esnasında düşmanlar tarafından öldürülür²⁶⁸:

²⁶² Hikmetler: 49/2; 96/21;

²⁶³ Yesevi, age., s.88.

²⁶⁴ Hikmetler: 82/15.

²⁶⁵ Yesevi, age., s.88.

²⁶⁶ Hikmetler: 93/20; 98/22; 98/22; 138/50; 142/53.

²⁶⁷ Yesevi, age., s.93.

²⁶⁸ Hikmetler: 111/33.

Hâs aşkını göster bana, şükreder olayım,
“Erre” koysa, Zekeriyya gibi zikreder olayım,
Eyyûb gibi belâsına sabreder olayım,
Her ne eylesen, âşık eyle ey Allah’ım²⁶⁹.

Ahmet Yesevi hikmetlerinde zikir söylemenin şartlarından bahseder. Zikir mümin kullar içindir. Taharetsiz zikir yapanın zikri kabul edilmez²⁷⁰. 77. Hikmetinde “Can ve gönülde Hayy zikrini deyin dostlar ” redifini kullanarak şiiri zikir, şartları ve önemi üzerine durmaktadır:

Tahâretsiz zikrini söyleyen imân etmez,
Öleceği vakitte Hak Mustafâ elini tutmaz,
Sübhân Melik’im günâhım aslâ bağışlamaz,
Gelin yığılın zâkir kullar zikir söyleyelim²⁷¹.

Yaratan Bir ve Var’ımın yolunu arayıp,
Lanetli Şeytanın yollarından dökün dostlar,
İhlas ile aşkın şarabını icip,
Can ve gönülde Hayy zikrini deyin dostlar²⁷².

2.2.5.3. Fakr

Fakr, fakirlik, yoksulluk, ihtiyaçlılık gibi anlamı ifade eder. Varlıktan kurtulup, Allah'ta fani olmaktır. Fakr, şerefli bir makamdır. Mutasavvıflara, fukara adı verilir. Zira onlar, mülklerden kendilerini boşaltmışlar, yani içlerinde mal-mülk sevgisi bırakmamışlardır. Fakrın hakikati, kulun Allah'tan başka hiçbir şeye ihtiyaç duymamasıdır²⁷³.

Herevi, fakrı mülk sahibi olmamak diye tanımlar. Onu üç dereceye ayırır. Fakrın ilk mertebesini zahidlere tahsis eder. Dünyaya sahip olmamak ve onu talebi kendinden uzaklaştırmak, ister yemek isterse övmek için olsun dünyadan bahis

²⁶⁹ Yesevi, age., s.111.

²⁷⁰ Hikmetler: 154/60; 154/60; 178/77; 179/77; 180/77.

²⁷¹ Yesevi, age., s.154.

²⁷² Yesevi, age., s.178.

²⁷³ Cebecioğlu, age., s.79.

açmamak, onun talebinden ve terkinden uzaklaşmaktır. İkinci mertebesinde fakr, Hakk'ın ihsanını O'nun ezeli ilmine dönerek mütâlaaa etme sebebiyle amelleri görmemek, hâlleri müşahededen kesilmek ve makamları düşünmemektir. Üçüncü mertebesinde ise fakr vahdet hâline kapılmak ve tecridde kaybolmaktır. Sâlikin Hakk'a mecbûriyetin tamlığı bu derecedeki fakrda kendini belli edecektir²⁷⁴.

Ahmet Yesevi'ye göre fakr, dünyadan kurtuluş, mal ve mülke bağlanmamak ve eldekilerle övünmemektir. O, Fakr-name adlı eserinde fakrın makamlarını göstermiştir: kanaat, belaya tahammül etmek, Hakk'ın kulluğuna tutkunluk yapmak, azap, hayret, riyazet, açlık, mahviyet, gönlü yaralı olmak, Allah'a izzetliktir²⁷⁵. Onun için fakr tasavvufun esasıdır. Tasavvuf yolu fakr yoludur. Fakirlik Allah'a kulluktur. Hikmetlerde fakr ve fakir kelimeleri geçmektedir. Ahmet Yesevi kendisinin fakir olduğunu ve daima fakirlik yolunu tutacağını belirtir. Bu dünyadan fakir olarak geçen kıyamet günü sultan mertebesine layık görülür²⁷⁶:

Kul Hoca Ahmed, hakîrim, günâhımı okurum,
Dostum cevher, fakîrim, fakirlikden vazgeçemem²⁷⁷.

Kul Hoca Ahmed cemâl arayıp fakîr ol,
Geç çoluk-çocuğundan ayrı kal,
Allah hakkı bunlar düşman, uzak ol,
Ayrı kalan cemâlini görür imiş²⁷⁸.

Ahmet Yesevi için fakir Allah'ın yolundaki dervîştir. O, fakiri toprağa benzettir. Zira fakirlerin Allah'tan başka hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. Kendilerini Allah'a tamamen teslim edip, aşk ateşinde yanmaktadırlar²⁷⁹:

İnsan odur, fakîr olup yerde yatsa,
Toprak gibi âlem onu basıp geçse,
Yûsuf gibi kardeşi köle diye satsa;

²⁷⁴ Tek, age., s.191-194.

²⁷⁵ Erarslan, age., s. 51-56.

²⁷⁶ Hikmetler: 373/192; 237/111; 273/133.

²⁷⁷ Yesevi, age., s.373

²⁷⁸ Yesevi, age., s.237.

²⁷⁹ Hikmetler: 318/155; 370/189; 275/135; 277/135.

Kulun kulu, o gün ne diye hevâ eylesin²⁸⁰?

Ahmet Yesevi, hikmetlerinde fakrın gerçek sahibi Hz Muhammed olduğunu söyler. Doğru yola giren kimse Hz. Peygamberin yolunu takip etmelidir. Yesevi, insanları Hz. Peygamber gibi fakir olmaya davet ediyor²⁸¹:

Seccâdeye kim otursa fakîr olsun,
Muhammed gibi fakîr olup, hakîr olsun,
Riyâzette yüzünün rengi sarı olsun,
Hakk Mustafa halka sert söz dediği yok²⁸².

Ahmet Yesevi, hikmetlerinde yetim ve fakirlerden sıkça söz etmektedir. Onlar Allah'ın emanetidir. Fakir ve yetimlere iyi davranan ve yardım eden kimseden Allah razı olur. Hikmetlerde Hz. Muhammed'in yetim ve fakirlere karşı güzel davranışı anlatılmaktadır²⁸³:

Garîb, fakîr, yetimleri Rasûl sordu
O gece Mirâc'a çıkıp Hakk cemâlini gördü
Geri gelip indiğinde fakîrlerin hâlini sordu
Garîblerin izini arayıp indim ben işte²⁸⁴.

2.2.6. Aşılması Gereken Mertebeler

2.2.6.1. İhsan

İyilik anlamına gelen ihsan, “Allah'ı görür gibi amel etmek²⁸⁵” demektir. İnsan Allah'ı görüyormuş gibi ibadet etmelidir.

Herevi'ye göre ihsanın üç derecesi vardır. Birincisi, niyette ihsandır. Bu kulun şüpheden temizlenmesine yardım eder. Kulun niyeti tamamen Allah'a yönelik olur.

²⁸⁰ Yesevi, age., s.277.

²⁸¹ Hikmetler: 418/218; 484/251;

²⁸² Yesevi, age., s.418.

²⁸³ Hikmetler: 44/1; 46/1; 46/1; 124/41; 415/217.

²⁸⁴ Yesevi, age., s.44.

²⁸⁵ Kaşani, age., s.42.

İkincisi, hâllerde ihsandır. Burada kul hâllerini başkalardan saklar ve Allah'ın hükümlerine riâyet eder. Kul hâllerinin doğruluğundan emin olmalıdır. Üçüncüsü, vakitte ihsandır. Burada sâlik Allah'ı gözetmeden ayrılmaz, her zaman O'na yönelmiş hâlde olur²⁸⁶.

Ahmet Yesevi hikmetlerinden hareketle, ihsan Allah'a ibadet etmektir. Kulun kalbinde iman varsa ihsan eyler. Allah daima ibadet eden kuluna nurundan lütfeder. Öyle kulların gözü ihsandadır²⁸⁷:

Zerre aşkı kime düşse, ağlar eyler,
Göz yaşını akıtarak ummân eyler,
Her ne bulsa, Hakk yoluna ihsân eyler,
Cimrilerin düşmanlığı-buğzu olur²⁸⁸.

Ahmet Yesevi, bir hikmette ihsanı insanlara karşı iyi olma şeklinde kullanmıştır. Sâlik, Allah için fakirlere ve çaresizlere iyi davranır:

Cihan hazinesi vâle hoşdur Hüdâ yolunda sarf etsen,
Fakîr ve çâresizlere ki, olsan hayırlı ve ihsanlı.
Cihan bağın gülünü koparsan, olur her lahza pejmürde,
İrem bağının gülünü koparsan, özüne yetti pâyânlık²⁸⁹.

Sâlik Allah yolunda daima ibadette bulunsa, bu dünyadan vazgeçse mekânı cennet olur, yüzü güler. Kalbiyle ihsan kılan Allah'ın cemalini görür²⁹⁰:

Kul Hoca Ahmed, evliyâ makâmı cennet,
Deryâ-deryâ ihsân kılsa, kılmaz minnet,
Tanla varsa, Hak armağanı tâc ve devlet,
İhsân için yüz bin özü sattım işte²⁹¹.

²⁸⁶ Tek, age., s.201-204.

²⁸⁷ Hikmetler: 263/129; 270/131; 352/178; 359/183.

²⁸⁸ Yesevi, age., s.217.

²⁸⁹ Yesevi, age., s.461.

²⁹⁰ Hikmetler: 467/242; 478/248.

²⁹¹ Yesevi, age., s.471.

2.2.6.2. İlim

Bilgi, bilmek anlamına gelen ilim, “bilen için görünen hakikat²⁹²” olarak tarif edilir.

İlim Arap felsefesinde bilgi manasına gelerek hem ilahi hem de insan bilgisini ifade eder. Hz. İsa'nın ölümünden, peygamberimiz Muhammed (sav)'in ortaya çıkmasına kadar insanların yaşamını karakterize eden cehalet ile tezat oluşturuyor. Tasavvuf geleneğinde bilgi öğrenmek, İslam ve hükümlerine hâkim olmak, Allah'ın ilahi nurunu anlamak demektir. İlmin aslı Kur'andır²⁹³.

Kur'an'da ilim ve ilimle ilgili kelimeler sıkça kullanılmıştır. Allah ilim öğrenen kimsenin derecesini yükseltmiştir. İlim ve önemi üzerine hadislere de rastlanmaktadır. Hz. Muhammed (sav) ilim öğrenmenin önemini daima dile getirmiştir. Dolayısıyla, İslam'ın yayılması ilimlerin ve âlimlerin artmasına yol açtı diyebiliriz.

Herevi ilmi, bir delile dayanan ve bilimsizliği ortadan kaldıran şey olarak tarif eder ve onu üç dereceye ayırır. Birincisi, gerçek görülmüş, doğru haberle doğrudan tecrübe edilen ilimdir (ilm-i celi). İkincisi, riyazetle arınmış bedenlerin pak sırlarında ve gönüllerinde doğan gizli ilimdir (ilm-i hafi). Mutasavvıflar bu ilme amel ederek ulaşacağını söyler. İlm-i hafi'ye sadece kalbi temiz olanlar sahiptir. Üçüncüsü, ledünni ilimdir. Bu ilim, kendi varlığıyla onu bulmasıdır. Bu Hakk'ın sırlarından bir ilimdir²⁹⁴.

Ahmet Yesevi hikmetlerinde ilim, ilim öğrenme ve âlim hakkında söz etmektedir. Bazı hikmetlerinde ilim ve ilmi öğrenmenin önemi üzerinde durmaktadır. Ahmet Yesevi şiirlerinde ilim öğrenmenin bütün insanlara farz olduğunu, ilimsiz amel etmenin önemsizliğini ve kabul edilmeyeceğini söylemiştir. İnsan hayatı boyunca ilimle ilgilenmesi gerekmektedir. O zaman Allah katında derecesi yükselir:

Erkek ve kadına, oğul-kıza ilim farz dedi,

“Taleb ul-ilmi farizatun” deyip Rasul soyledi,

“Ma yecuzu bihis-salat” ilim zaruri,

²⁹² Kaşani, age., s.397.

²⁹³ Зорин В. Евразийская Мудрость от А до Я. Толковый словарь, Сөздік-Словарь, Алматы, 2002, s.65.

²⁹⁴ Tek, age., s.204-208.

Diri varsınız, ta ölene dek okuyun, dostlar²⁹⁵.

Ahmet Yesevi, bazı hikmetlerinde sahte ve gerçek âlimlerden bahsetmektedir. Sahte âlimler ilim öğrenmez ve amel etmez. Dünya malına satılır:

Essiz âlim amel işlemeyip yolda kalır,
Okuyup okumadan dünya malını ele alır.
Ben-benlikten essiz ömrünü harcar,
Can ve gönülde Hayy zikrini deyin dostlar²⁹⁶.

Gerçek âlim Kur'an okuyup ilim öğrenen ve bildiklerini insanlara öğreten kimsedir. İlimle amel edip Allah'tan korkandır. Gerçek âlimin iki gözü yaşlı, Allah'ı daima düşünür. Onun için uyku haram olur:

Âlim odur namaz kılıp ibadet etse,
Hakk'dan korkup Ahiretin tasasını çekse,
Kur'an okuyup Hakk'dan korkup ağlayıp inlese,
Can ve gönülde Hayy zikrini deyin dostlar²⁹⁷.

Oyle âlimin iki gözü yaşlı olur,
Seherlerde erken kalkıp ağlar,
Hak yolunda tutuşup yanıp biryan olur,
Can ve gönülde Hayy zikrini deyin dostlar²⁹⁸.

2.2.6.3. Hikmet

Hikmet, eşyanın sırlarını öğrenmek, bilmek sebep ve sonucun arasındaki ilişkiyi anlamak²⁹⁹ demektir.

Kaşani'ye göre hikmet dört çeşittir. Birleştirici hikmet, doğruyu ve gerçeği anlamak ve ona uyararak amel etmek, doğru olmayanı da bilip ondan uzaklaşmaktır.

²⁹⁵ Yesevi, age., s.331.

²⁹⁶ Yesevi, age., s.179.

²⁹⁷ Yesevi, age., s.180.

²⁹⁸ Yesevi, age., s.180.

²⁹⁹ Kaşani, age., s.222.

Dile getirilen hikmet, duyan herkesin yararlandığı hikmettir. Hakkında susulan hikmet, sâlikin idrak etmesi gereken hakikat sırlarıdır. Bilinmeyen hikmet, yaratılıştaki sırrın kullardan gizlendiği hikmettir. Hikmeti anlayıp ve ona uyarak amel eden insan hikmet sahibidir³⁰⁰.

Herevi hikmeti ilk defa bir tasavvuf terim olarak ele almıştır. Ona göre hikmet ilahî sırların ve gerçeklerin bilgisi, varlıkların ve oluş amaçlarının anlamı, sebeplerle sonuçların arasındaki ilişkilerin keşfedilmesidir. O, hikmeti üç dereceye ayırmıştır. Birincisi, eşyanın hakikatini anlayarak her şeye hakkı vermektir. Burada sâlik yaratılan her şeyin sebebini anlar. İkincisi, Kulun Hakk'ın vaadindeki rahmeti görmesi, hümündeki adaleti bilmesi ve yasakladığı durumlarda hayrı düşünmesidir. Üçüncüsü, kulun edindiği ilimlerin hakikatine basiretle varması ve irşadında hakikata ulaşmasıdır³⁰¹.

Mutasavvıfların hikmet konusunda verdikleri tarifleri benzerlik taşımaktadır. Tasavvufî çalışmalardan hikmet ve ilim arasında bağlantı kurulduğunu görebiliriz.

Ahmet Yesevi için hikmet hakikattir, ilahî sırları öğrenmektir. Kulun ne için yaratıldığını idrak etmesidir. Mutasavvıfın Divan-ı Hikmet adlı eseri tamamen hikmetlerinden oluşmaktadır. Hikmetler dinleyen ve anlayanlar içindir. Hikmet söylemek ise ariflerin işidir. Çünkü onların hikmeti Allah'tan gelen nurdur³⁰²:

Rivâyettir şerîat, hikmettir hakikat,
Mücevherdir tarikat, âşıklara münâsip³⁰³.

Bedeni büyük ateşte bırakan cânı başka,
Hikmet okur tâlip olur yetse söze,
Kimi görse izini alıp sürer göze,
Akıl ve Şuûrunu bilge eyleyip yürür olmalı³⁰⁴.

Âşıklar meydanında ilim ve hikmet bilinir,
Erenlerin tuzağına doğan, şahın tutulur,
Bin nefesi bir nefes, kılssa himmet kılssa şevk,

³⁰⁰ Kaşani, age., s.222-223.

³⁰¹ Tek, age., s.208-211.

³⁰² Hikmetler: 52/2; 56/5; 58/6; 81/14; 130/46; 136/48; 141/52; 216/99;

³⁰³ Yesevi, age., s.207.

³⁰⁴ Yesevi, age., s.216.

Sır kapısı acılıp, cumle ruhlar görünür³⁰⁵.

Ahmet Yesevi hikmetlerinin Allah'tan geldiğini söylemektedir. Birçok hikmetinde Allah'tan emir aldığını dile getirmektedir. Hikmetler vasıtasıyla insanları irşad etmektedir³⁰⁶:

Bismillah deyip beyân ederek hikmet söyleyip
Taleb edenlere inci, cevher saçtım ben işte.
Riyâzeti sıkı çekip, kanlar yutup
'İkinci defter'in sözlerini açtım ben işte³⁰⁷.

Sekizimde sekiz yandan yol açıldı;
"Hikmet söyle!" diye, başlarıma nûr saçıldı;
Allah'a hamd olsun, Pîr-i kâmil mey içirdi;
O nedenle altmış üçte girdim yere³⁰⁸.

Ahmet Yesevi, hikmetlerinde gafillerin hikmet, ilimden habersiz olduğunu ve onlar için hikmetin haram olduğunu dile getirmektedir. Söylediği hikmetini dinleyecek kulağın olmadığını söylemektedir. Gerçek taliplerin azlığından bahsetmektedir:

Kulaksıza ayet, hadis, hikmet haram,
Yazık, hikmet ic-karnımda olsun tamam,
Nadanlara ne vakte dek deyip, ağlayıp devamlı,
Feryad etsem, hic kimsenin kulak verdiği yok³⁰⁹

2.2.6.4. Himmet

Himmet "meyil, arzu, istek, azim" anlamına gelir. İnsanın kendisini veya başkasını kemale erdirmek için kalbin bütün gücü ile Allah'a yönelmesi³¹⁰ olarak tanımlanmıştır.

³⁰⁵ Yesevi, age., s.397.

³⁰⁶ Hikmetler: 56/5; 58/6; 130/46; 136/48; 320/157; 339/169; 347/174; 383/198; 397/207; 412/215; 425/220.

³⁰⁷ Yesevi, age., s.44.

³⁰⁸ Yesevi, age., s.52.

³⁰⁹ Yesevi, age., s.315.

Kaşani, himmeti üç dereceye ayırır. Öna göre insanların himmeti Allah'a doğru olmalıdır. Birincisi, kulun Allah'a tevekkül ve teveccüh konusunda kusur etmemesidir. İkincisi, kul Allah katında acizliğini anlaması, kendi varlığının sebeplerini düşünmesi, ilmi ve ameliyle mağrur olmamasıdır. Üçüncüsü, tevekkül, rızaya teveccüh etmemesi, yalnızca Allah'a kavuşmayı düşünmesidir³¹¹.

Herevi, himmeti üç derecede alır. İlk mertebede himmet, kalbi dünyevi olandan koruyarak onu bâki olanı arzulamaya sevk eder. İkinci mertebesinde himmet, sâlik sebeplerle ilgilenmeyi, amel etmeyi ve bunun karşılığını beklemekten uzaklaştırır. Çünkü sâlik amelin karşılığını beklemez. Üçüncü mertebesinde ise himmet, sâliki hâller ve makamlar arzusundan uzaklaştırarak zâta doğru yöneltir³¹².

Ahmet Yesevi hikmetlerinde himmet, istek ve azimdir. Kul dünyadan, kötü amellerden kurtulup Allah'a yönelmedir. Himmet makamı azim ve arzu makamıdır. Himmete ulaşan sâlik dünyadan kendini koparır. Allah katında şiddetli istekle durur³¹³:

Evvel himmet makamına gir dedi,
Azametli sultanlığımı gor dedi.
O tevhid meyvasından ye dedi,
Lutfu ile yedirdi aşk nimetinde³¹⁴.

O ağacın golgesinde oturlar,
Şevk şarabını icip ruhunu kandırırlar.
Masivadan ozu tamamen koparırlar,
Karar kılmaz aşk dileyerek himmetinde³¹⁵.

Fakat insanın himmeti düşük olunca Allah'ından uzaklaşır. O nedenle sâlik imanına dikkat etmesi lazım. Kul azimli, himmetini beline sıkı bağlaması gerekmektedir. Gafiller³¹⁶:

³¹⁰ Mehmet Demirci, DİA, 1998, C. 18, s.55.

³¹¹ Kaşani, age., s.567-569.

³¹² Tek, age., s.230-233.

³¹³ Hikmetler; 128/45; 171/72; 174/74; 202/92; 208/ 94; 208/95; 238/113; 239/114; 245/118; 255/123; 258/124; 270/131; 320/157; 327/162; 335/168; 339/169; 343/172;

³¹⁴ Yesevi, age., s.343.

³¹⁵ Yesevi, age., s.343.

³¹⁶ Hikmetler: 62/7; 66/8; 137/149; 139/50; 140/51;

Namâzsıza, ibâdetsize vermez kuvvet;
Ameli zayıf, kendisi ayıplıya vermez himmet;
Rızkı noksan, kendisi soysuz olan görmeye devlet;
O fâsıkın gönlünü ne diye safâ eylesin³¹⁷? 276

Ahmet Yesevi'ye göre, gafillerin gönlünde himmet olmaz. Onların himmeti dünya ileddir:

Cahillere değil sozum, dolu hikmet,
İnsanım deyip belini bağlar, hani himmet?
Dunya için birbirine eylemez şefkat,
Zalimlere esir olup oldum ben işte³¹⁸

Cahil şeyhler kulaksız, kuyruksuz eşek olur,
Himmetleri dünya malını yığar olur,
Cemaati yoldan azdırıp gider olur,
Oyle şeyhler hayvanattan beter imiş³¹⁹.

³¹⁷ Yesevi, age., s.276.

³¹⁸ Yesevi, age., s.72.

³¹⁹ Yesevi, age., s.289.

SONUÇ

Hoca Ahmet Yesevi XII. yy'da Orta Asya'da yaşayan sufi şairdir. "Pîr-i Türkistan", "Hazret-i Türkistan" "Hazret-i Sultan" unvanlarıyla anılan büyük bir ilim sahibidir. Türk tasavvuf yolunun kurucusu sayılan şahsiyettir. Türk dünyasının manevi hayatında asırlardır etkisi devam etmektedir.

Hoca Ahmet Yesevi, Türkler arasında herkesin anlayacağı Türkçe hikmetler söyleyerek halkı irşad etmeye ve doğru yolu göstermeye çalışmıştır. İlk Türk tasavvuf tarikatı olan Yeseviyye geleneğini kurmuştur. Onun hikmetleri sayesinde tasavvuf anlaşılabilir bir gizemli dünya olmaktan çıkarılıp her insanın anlayabileceği yola, akıma dönüştü. Hikmetlerinden onun Kur'an-ı Kerim ve şeriat hükümlerine, Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sünnetine bağlılığını görmekteyiz. Bu onun Türk sufiliğini en güzel şekilde oluşturmasına yardım etmiştir. Ahmet Yesevi'nin Divan-ı Hikmet ve Fakr-name adlı eserlerinden onun gerçek bir ruhani terbiyeci ve eğitici olduğu anlaşılır. Ona göre nefis insanı doğru yoldan, Hak yolundan alıkoyar. Bu yüzden nefsi öldürmek için daima ibadet ve zikir halinde olmak gerekir. Bununla birlikte Hazret-i Sultan Hoca Ahmet Yesevi şiirlerinde aşk ve tevhid, birlik konuları üzerinde sık sık durmuştur.

Bu çalışmada Ahmet Yesevi'nin hayatı ve eserleri, eğitimi ve hocaları, tarikatı ve yolunu takip eden halifeleri hakkında kısa bilgi verdikten sonra onun tasavvufi görüşlerini ele aldık. Şeyh, mürit ve şeyh-mürit ilişkileri üzerine fikirlerini belirttik. Ahmet Yesevi'nin şeyh ve mürit hakkında düşüncelerini "şeyhi olmayanın şeyhi şeytandır" ifadesiyle özetleyebiliriz.

Çalışmamızın ikinci bölümünde *Divan-ı Hikmet*'i ele alarak Ahmet Yesevi'nin görüşünde insanın Hakk'a ulaşma yolunda aşması gereken mertebeleri incelemeye çalıştık. Ahmet Yesevi, tasavvufi görüşlerini *Divan-ı Hikmet* ve *Fakr-name* adlı eserlerinde açıklamıştır. Ahmet Yesevi'ye göre, sâlik Allah'a ulaşma yolunda nefsi temizlemesi ve sürekli hizmette bulunması lazım. Doğru yola, Hakikat yoluna giren kimsenin bu yolda farklı makam ve hâllerden geçmesi gerekir. Biz de bu mertebeleri tespit etmeye çalıştık. İncelediğimiz mertebeler, Hâce Abdullah el-Ensari el-Herevi'nin *Menazilü's-sâirîn* adlı eserindeki "Başlangıç Mertebeleri", "Giriş Mertebeleri", "Muamelâta Dair Mertebeler", "Âhlâka Dair Mertebeler", "Usûl Mertebeleri" ve "Aşılması Gereken Mertebeler" bölümlerinden alındı. Her bir

bölümdeki mertebelerin sözlüklerdeki manalarını gösterdikten sonra Ahmet Yesevi'nin hikmetlerinden hareketle açıklamasını yapmaya çalıştık. Ahmet Yesevi, hikmetlerinde yakaza, tövbe, tefekkür, riyazet, semâ, hüzn, havf, zühd, recâ, hürmet, ihlas, teslim, sabır, rıza, şükür, hayâ, sıdk, tevâzu, irade, zikir, fakr, ihsan, ilim, hikmet himmet gibi kavramları açıklamaktadır.

KAYNAKÇA

1. Kitaplar

Bice, Hayati (2016). Pîr-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi; Yayın No.: 33.

Ebu Talib el-Mekki (2003). Kûtu'l Kulûb. çev.: Yakup Çiçek, Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları. C. 1.

Ebu Talib el-Mekki (2004). Kûtu'l Kulûb. çev.: Yakup Çiçek, Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları. C. 2-4.

Eraslan, Kemal, Necdet Tosun (2016). Yesevî'nin Fakr-nâmesi ve İki Farsça Risalesi. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi; Yayın No.: 39.

Hazini (2014). Cevahirü'l Ebrar Min Emvâc-ı Bihar. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.

Hoca Ahmet Yesevi (2017). Divan-ı Hikmet. ed.: Mustafa Tatcı. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi; Yayın No:29.

İmâm Ebu Hâmid Muhammed el-Gazali (2002). İhyâu Ulûmi'd-Dîn. çev.: Ahmet Serdaroglu. İstanbul: Bedir Yayınevi yayınları. C. 1-4.

İmam Ebul-Kasım Abdul-Kerim el-Kuşeyrî (1980). Risale-i Kuşeyri. çev.: Ali Arslan. İstanbul: Arslan Yayınları.

Jandarbak, Zikirya Z. (2018). Hoca Ahmet Yesevi'nin Türk Tarihindeki Yeri (çev. S. Piriyeve Karaman, M. Karaman). Ankara: Astana Yayınları.

Köprülü, Fuad (2014). Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. İstanbul: Alfa Yayınları.

Ocak, Ahmet Y. (1996). Türk Sufiliğine Bakışlar. İstanbul: İletişim Yayınları.

Rıdvanoglu, Ahmet (t.y.). Ahmet Yesevi Açıklamalı Divan-ı Hikmet. İstanbul: Erhan Yayınları.

Sever, Mustafa (2018). Bakırgan Kitabı. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi; Yayın No.: 55.

Sühreverdi, Şihabüddin (2010). Avârifül Meârif. İstanbul: Saadet Yayınevi Yayınları.

Tek, Abdurrezzak (2008). Tasavvufi Mertebeler Hacı Abdullah el-Ensâri el-Herevi Örneği. Bursa: Emin Yayınları.

Tosun, Necdet (2017). "Ahmed Yesevi'nin Yeni Bulunmuş İki Farsça Risalesi". Şu kitapta: ed. Ahmet Kartal. I. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi; Yayın No.: 41, s. 553-565.

Tosun, Necdet (2017). "Yeseviyye". Şu kitapta: ed.: Necdet Tosun. Hoca Ahmed Yesevi Seçme Makaleler. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi; Yayın No.: 40, s. 151-160.

Tosun, Necdet (2017). "Yesevîlik'te Zikr-i Erre". Şu kitapta: ed.: Necdet Tosun. Hoca Ahmed Yesevi Seçme Makaleler. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi İnceleme-Araştırma Dizisi; Yayın No.: 40, s.119-123.

Yıldırım, Ahmet (2012). Hoca Ahmed Yesevi'nin Hadis Kültürü. Ankara: TDV Yayınları.

2. Makaleler, Bildiriler, Diğer Basılı Yayınlar

- Ateş, Süleyman (2000). “İhlâs”. DİA, İstanbul: C. 22, s. 535-537.
- Cebecioğlu, Ethem (2009). Tasavvuf Terimleri ve Değimleri Sözlüğü. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları.
- Ceyhan, Semih (2009). “Sema”. DİA, İstanbul: C. 36, s. 455-457.
- Ceyhan, Semih (2013). “Zühd”. DİA, İstanbul: C. 44, s. 530-533.
- Çağrı, Mustafa (1997). “Hayâ”. DİA. İstanbul: C. 16, s. 554-555.
- Çağrı, Mustafa (1999). “Hüzün”. DİA, İstanbul: C. 19, s. 73-76.
- Çağrı, Mustafa (2009). “Saygı”. DİA, İstanbul: C. 36, s. 211-212.
- Çağrı, Mustafa (2009). “Sıdk”. DİA. İstanbul: C. 37, s. 99-100.
- Çağrı, Mustafa (2010). “Şükür”. DİA. İstanbul: C. 39, s. 259-261.
- Çağrı, Mustafa (2011). “Tevazu”. DİA. İstanbul: C. 40, s. 583-585.
- Çağrı, Mustafa, Hayati Hökelekli (2000). “İrade”. DİA. İstanbul: C. 22, s. 380-384.
- Demir, Arif (2015). “İlk Mutasavvıfların Musiki Anlayışları”. Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C 15, S. 2, s.65-87.
- Demirci, Mehmet (1998). “Himmat”. DİA. İstanbul: C. 18, s. 55-56.
- Eraslan, Kemal (1994). “Dîvân-ı Hikmet”. DİA. İstanbul: C. 9, s. 429-430.
- Hasan, Nadirhan (2009). “Arslan Baba ve Ahmed Yesevi”. Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, S. 24, s. 1-10.
- Kara, Mustafa (1997). “Havf”. DİA, İstanbul: C. 16, s. 528-531.
- Kaşani, Abdürrezzak (2015). Tasavvuf Sözlüğü. İstanbul: İz Yayıncılık Yayınları.
- Kenjetay, Dosay (1999). “Hoca Ahmet Yesevi: Yaşadığı Devir, Şahsiyeti, Tarikatı ve Tesiri”. Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, S. 2, s. 105-129.
- Öngören, Reşat (2010). “Şeyh”. DİA. İstanbul: C. 39, s. 50-52.
- Öngören, Reşat (2013). “Zikir”. DİA. İstanbul: C. 44, s. 409-412.
- Özköse, Kadir (2006). “Ahmed Yesevî ve Dîvân-ı Hikmet”. Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, S. 16, s. 293-312.
- Tan, M. Nedim (2013). Abdullah Ensârî Herevî'nin Tasavvuf Tarihindeki Yeri ve Sad Meydân'ı. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Tosun, Necdet (1997). “Yesevîliğin İlk Dönemine Aid Bir Risâle: Mir'âtü'l-Kulûb”. İLAM Araştırma Dergisi, C. 2, S. 2, s.41-85.
- Uludağ, Süleyman (2007). “Recâ”. DİA, İstanbul: C. 34, s. 502.
- Uludağ, Süleyman (2008). “Rıza”. DİA. İstanbul: C. 35, s. 56-57.
- Uludağ, Süleyman (2008). “Riyâzet”. DİA, İstanbul: C.35, s.143-144.
- Зорин, Виславий (2002). Евразийская Мудрость от А до Я. Толковый словарь. Алматы: Сөздік-Словарь.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı: Adiya Okassova

Doğum Yeri ve Tarihi: Kazakistan. 26.12.1992

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi: Doğu Kazakistan Devlet Üniversitesi. Yabancı diller Fakültesi. Türk Dili ve İngiliz Dili öğretmenliği

Yüksek Lisans Öğrenimi: Kocaeli Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Bildiği Yabancı Diller: Türkçe, Rusça, İngilizce.

İş deneyimi

Çalıştığı kurumlar: Tercüman. "KazAgro" Kazakistan Ulusal Tarım Şirketi.

İletişim

E-Posta Adresi: a.okasova@mail.ru